

Pojęcie przekroju czynnego

Generalna idea: Jeśli strumień cząstek Φ pada na tarczę to tylko część N oddziałuje - związek między nimi ustala tzw. przekrój czynny

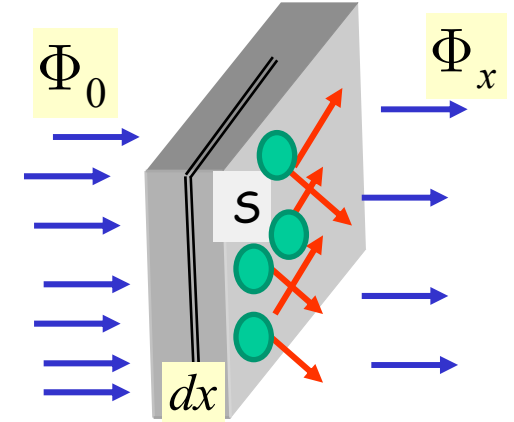
$$\boxed{N = \sigma \Phi} \quad \text{wymiały} \quad [m^2] \cdot [m^{-2}s^{-1}] = [s^{-1}]$$

a dokładniej.....

Założmy, że mamy cieką warstwę i elementy rozpraszające np. jądra nie przekrywają się.

Rozważmy element tarczy (np. jądra) o **polu powierzchni S** i **grubości dx** . Każdej cząstce tarczy przypisujemy pewne pole σ takie, że jeśli cząstka wiązki trafi w to pole to ulegnie oddziaływaniu (mówimy ulegnie rozproszeniu). Jeśli w jednostce objętości tarczy mamy **n -cząstek** to **CZYNNA** powierzchnia wynosi

$$\boxed{n\sigma S dx} \quad \text{bo} \quad \begin{array}{l} \text{liczba na jedn.} \\ \text{powierzchni} \end{array} \quad n \cdot dx \quad \underbrace{[m^{-3}]}_n \cdot \underbrace{[m]}_{dx} = [m^{-2}]$$

zaś $n \cdot dx \cdot S$ liczba centrów oddział. przypadająca na powierzchnię S

Prawdopodobieństwo rozproszenia równe stosunkowi pola zastoniętego przez cząstki do pola całkowitego tarczy (w jednym i drugim przypadku nie musi to być geometryczny rozmiar ale rozmiar związany z zasięgiem oddziaływania).

$$dp = \frac{n\sigma S dx}{S} = n\sigma dx$$

Wymiarowo również widać (tak jak założyliśmy), że przekrój czynny ma wymiar powierzchni, bo

$$[\sigma] = \frac{1}{[n \cdot dx]} = \frac{1}{\frac{1}{m^3} \cdot m} = m^2$$

Zauważmy, że tak zdefiniowane prawdopodobieństwo odnosi się również do prawdopodobieństwa rozproszenia dla pojedynczej padającej cząstki. **Wielkość σ nazywa się całkowitym przekrojem czynnym.**

Z drugiej strony prawdopodob. p możemy wyrazić poprzez informację o padających i rozproszonych

Wyobraźmy sobie strumień Φ cząstek padających na jednostkę powierzchni w jednostce czasu (ilość cząstek/ $m^{-2}s^{-1}$) - część z nich $d\Phi$ podlega oddziaływaniom $d\Phi$ - ubytek cząstek n -liczba jąder / m^3

$$-\frac{d\Phi}{\Phi(x)} = dp = \sigma n dx \quad [\Phi] = m^{-2}s^{-1}$$

$$\frac{d\Phi}{\Phi} = -\sigma n dx \quad \text{jesli} \quad \lambda = \frac{1}{n\sigma} \quad [\lambda] = \left[\frac{1}{m^{-3} \cdot m^2} \right] = [m] \quad \frac{d\Phi}{\Phi} = -\frac{dx}{\lambda}$$

λ Średnia droga swobodna

$$\int \frac{d\Phi}{\Phi} = -\int \frac{dx}{\lambda} \quad \ln \Phi = -\frac{x}{\lambda} + C \quad \Phi(x) = e^{\left(-\frac{x}{\lambda}\right)} e^C$$

dla $x = 0 \quad \Phi(x) = \Phi_0$

$$\Phi(x) = \Phi_0 \cdot e^{\left(-\frac{x}{\lambda}\right)} = \Phi_0 \cdot e^{(-n\sigma x)}$$

im więcej centrów rozpraszających i im większy przekrój czynny tym strumień jest mniejszy

$\Phi(x)$ maleje z x - dlatego strumień (ilość cząstek na / (m^2sek)) jest strumieniem cząstek, które nie uległy oddziaływaniu. Ilość cząstek, które oddziały z tarczą w jednostce czasu na jednostkę powierzchni wynosi

$$N = \Phi_0 - \Phi(x) = \Phi_0 \left[1 - e^{-n\sigma x} \right]$$

przekrój czynny na dany proces definiujemy w barnach:

$$1 \text{ b} = 10^2 \text{ fm}^2 = 10^{-28} \text{ m}^2 \quad \text{milibarn, mikrobarn, femto, pikobarn, ...}$$

Może być kilka rozmaitych procesów (nazywamy je roboczo kanałami reakcji):

1. cząstka może być rozproszona elastycznie
2. nieelastycznie
3. pochłonięta radiacyjnie (wychwyt i emisja fotonu)

Wtedy całkowite P wynosi

Układ w którym jądro spoczywa a cząstka leci nazywa się układem laboratoryjnym.

$$P_{total} = \sum_i P_i \quad \sigma_{total} = \sum_i \sigma_i$$

Pojęcie różniczkowego przekroju czynnego w zależności od wybranej zmiennej

różniczkowy
przekrój czynny

$$\frac{d\sigma}{d(\text{zmienna})}$$

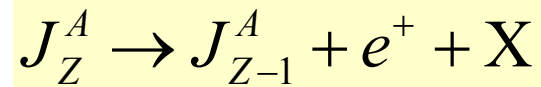
oczywiście zgodnie z definicją mamy

$$\frac{d\sigma}{dE}, \frac{d\sigma}{d\vec{p}}, \text{ itd}$$

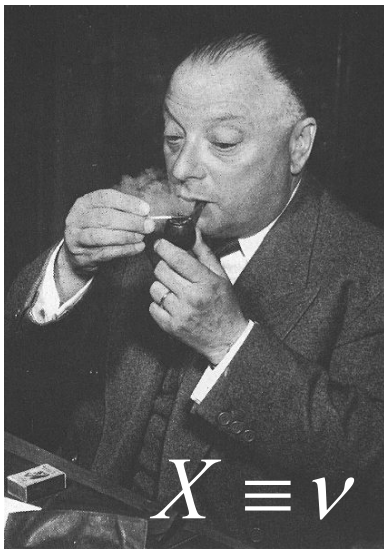
J – symbol jądra np. Au
 A – l. masowa (protony+neutrony)
 Z – l. porządkowa (protony)

Neutrino

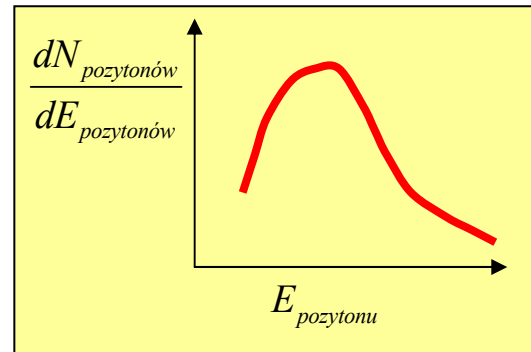
Rok **1931** – obserwacja rozpadu

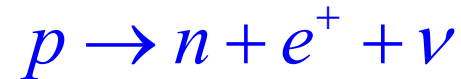
Gdybyśmy mieli po czynieniu z tzw. dwuciałowym rozpadem wtedy widmo energetyczne elektronu miało by **jedną tylko wartość**. Tymczasem mamy cały rozkład świadczący o tym, że rozpad jest 3-ciałowy!

Istnienie tej cząstki postuluje Pauli

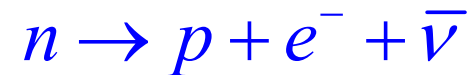

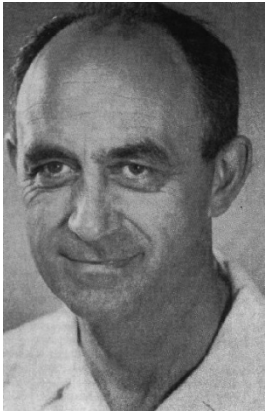
Istnieje też rozpad β^-

słabe oddziaływania

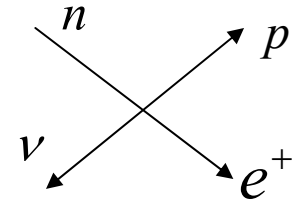
rozpad β^-

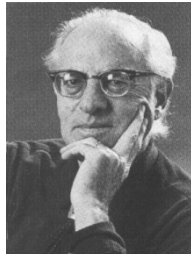

E. Fermi

Trzeba było emisję e^+, e^- z jądra jakoś opisać - w 33 Fermi postuluje postać słabych oddziaływań – model punktowy.

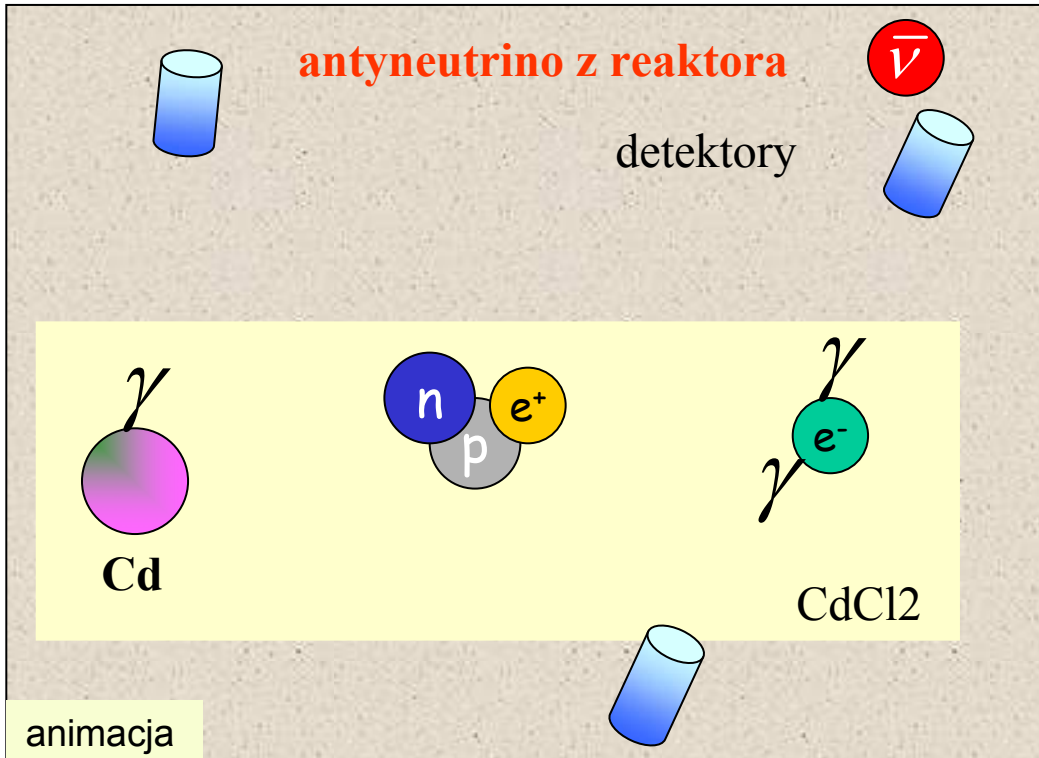
Neutrino **zobaczono dopiero 25 lat później 1953!**

F. Reines

C. Cowan

Antyneutrino z reaktora uderza w proton - produkując pozyton i neutron $\bar{\nu} + p \rightarrow e^+ + n$

Pozyton anihiluje z elektronem powłok dając dwie gammy $e^+ + e^- \rightarrow \gamma + \gamma$

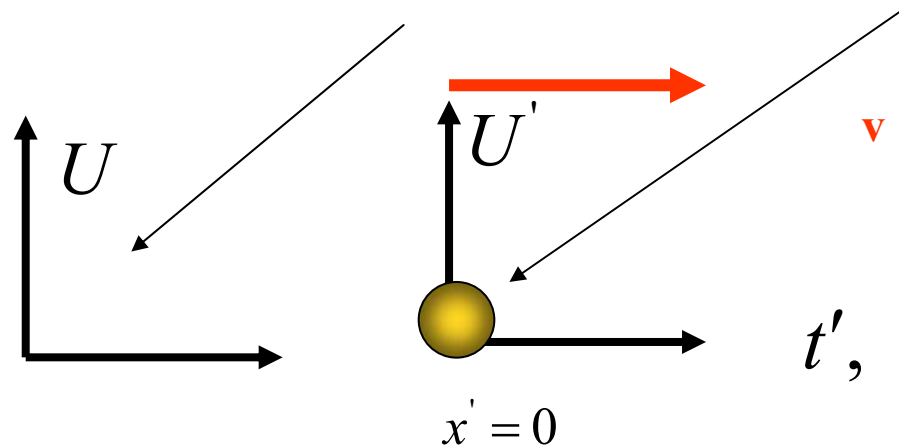
zaś jądro kadmu pochłania neutron emitując γ

B. Muryn

animacja

Czas życia w laboratorium

$\tau =$ czas własny w układzie, w którym cząstka spoczywa

$$N = N_0 e^{-\frac{t'}{\tau}}$$

W układzie własnym U'

t', τ liczone w układzie własnym U'

Ze względu na warunki początkowe w układzie U mamy

bo
$$t = \gamma \left(t' + \frac{v}{c^2} x' \right)$$

stąd wzór

$$t = \gamma t' \quad t' = \frac{t}{\gamma}$$

$$\gamma = \frac{1}{\sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}}$$

$$N = N_0 e^{-\frac{t'}{\tau}} = N_0 e^{-\frac{t}{\gamma \cdot \tau}}$$

t-czas w laboratorium

$$\gamma \geq 1$$

$$\tau_{\text{lab}} = \gamma \cdot \tau_{\text{wlasny}}$$

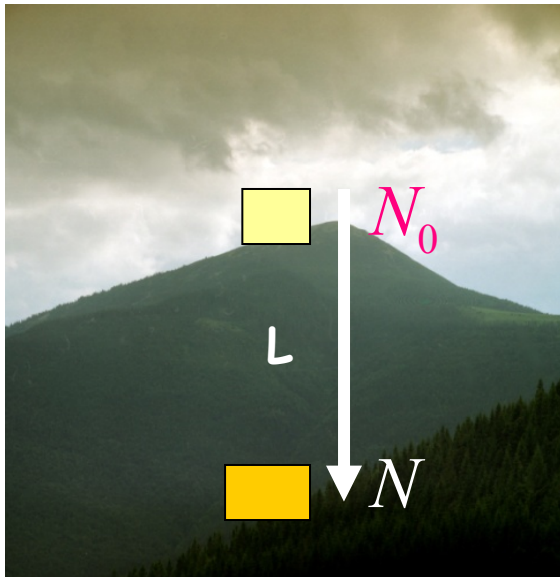
W laboratorium cząstka żyje dłużej!
Widać, że długość czasu życia zależy od energii cząstki!

Do roku **1932** odkryto 6 cząstek ! W tym okresie nie było akceleratorów (korzystano z promieniowania kosmicznego)

$$e^-, \gamma, p, n, e^+, \nu(\text{teor.})$$

1937 D. Anderson i Seth H. Neddermeyer **We wtórnym promieniowaniu znaleźli cząstki o masie $\approx 200m_e$**

Mion – cząstka nietrwała (czas życia) około $1 \mu s$

$$\underbrace{N = N_0 e^{-\frac{t}{\tau}}}_{\text{mierzymy}} \Rightarrow t \simeq \frac{L}{c} \quad \text{stąd}$$

$$\tau / \gamma = \tau_{\text{życia}}$$

$$\tau \simeq 2.2 \cdot 10^{-6} s$$

Laboratoria służące do detekcji oddziaływań

Obcowanie z nowo-odkrytymi obiektami wymagało możliwości ich użycia i obserwacji ich oddziaływań. Pierwszym źródłem było **promieniowanie kosmiczne**, które zastępowały wyrafinowane dziś akceleratory.

Do pełnej informacji o oddziaływaniach potrzebna były (jak np. w mechanice klasycznej) wiedza o pędach i energiach. Skąd ją można zdobyć ??

Powołajmy się na wykład z elektromagnetyki gdzie przedstawiliśmy prosty związek między prędkością a promieniem krzywizny w polu magnetycznym B .

$$vQB = \frac{mv^2}{R} \quad \Rightarrow \quad R = \frac{mv}{QB} = \frac{p}{QB}$$

Mierząc promień krzywizny wyznaczymy pęd. Znając energię wyznaczymy masę ciała - lub odwrotnie.

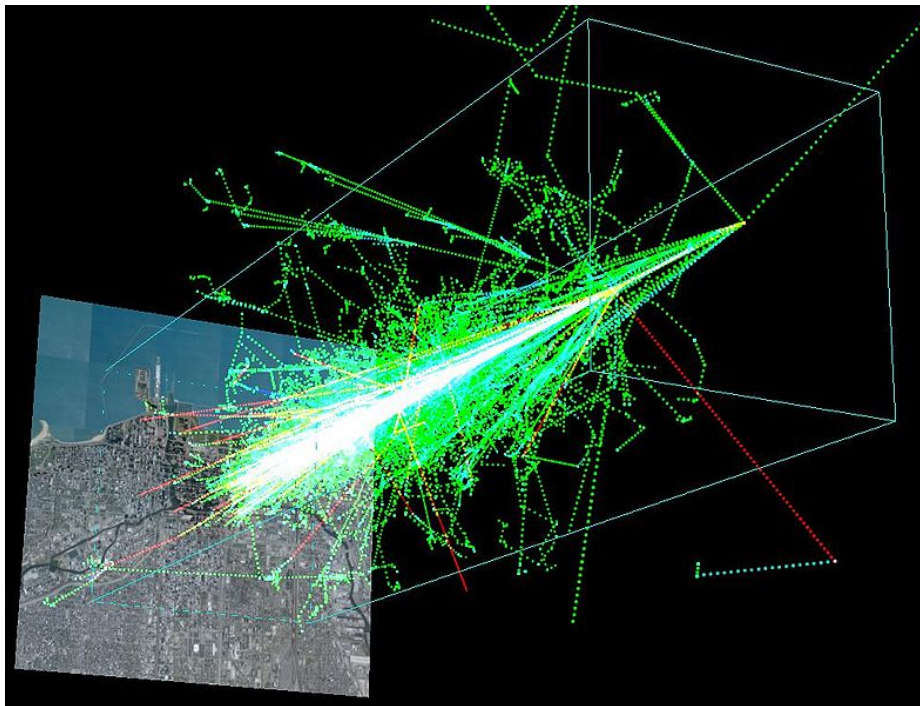
Możemy albo obserwować oddział. obiektów w polu B lub robić im zdjęcia na emulsjach i po grubości śladu wyznaczać energię. Pierwsza metoda używana z gruba w akceleratorach zaś druga w technice naświetlania emulsji (loty balonowe, laboratoria w wysokich górach etc.)

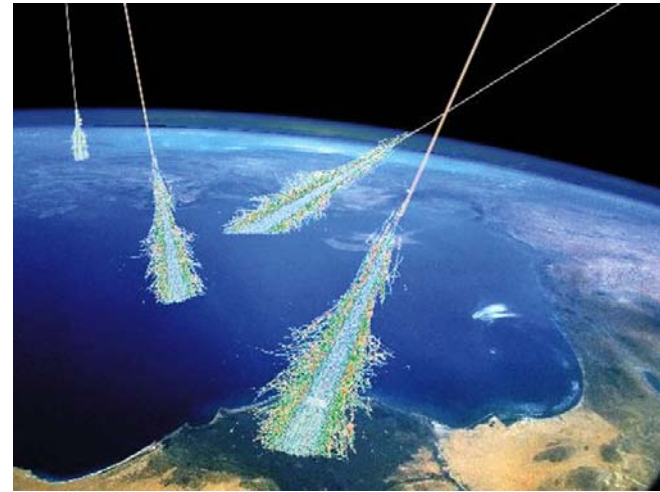
Promieniowanie kosmiczne

Wykorzystanie promieniowania kosmicznego: pierwotne (głównie protony nawet o energii nawet do 10^{20} eV) oraz wtórne pochodzące z oddz. pierwotnego z atmosferą.

symulacja kaskady

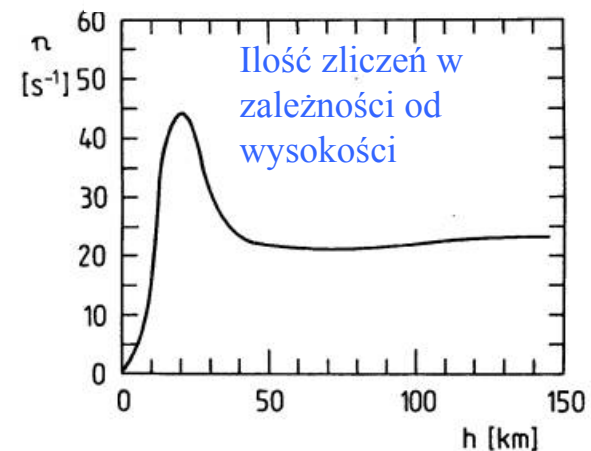

Dzięki uprzejmości kolegów z eksperymentu Auger

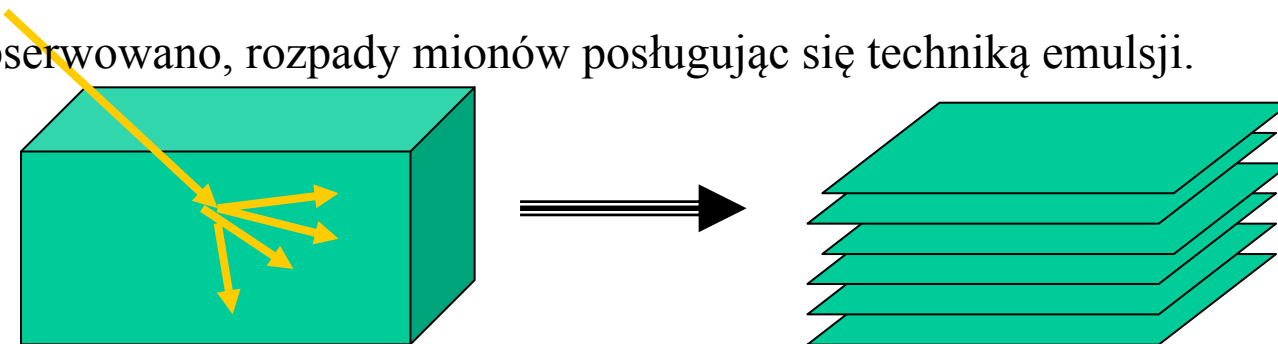

Pierwotne: protony, cząstki alfa, lekkie jądra. Protony wpadają w atmosferę 90% a do powierzchni dociera około 3%.

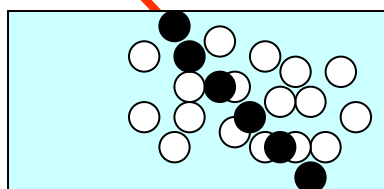
Powodem jest ich oddziaływanie z atmosferą skutkujące powstaniem wielu nowych cząstek (w zasadzie wszystkich typów) $e^{\pm}, \gamma, p, n, \nu, \mu^{\pm}$

Zaobserwowano, rozpady mionów posługując się techniką emulsji.

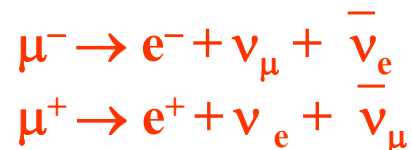

laboratoria
szukają !

jonizacja

rozpady mionów:

Występują dwa rodzaje neutrin – jedno związane z elektronem a drugie z mionem

$$g = \frac{dN}{dx} \sim \frac{Q^2}{V^2}$$

ilość ziaren/jedn. długości

ładunek
prędkość

Jeśli cząstka zatrzymuje się to licząc ilość ziaren na jedn. dług. mamy energię.

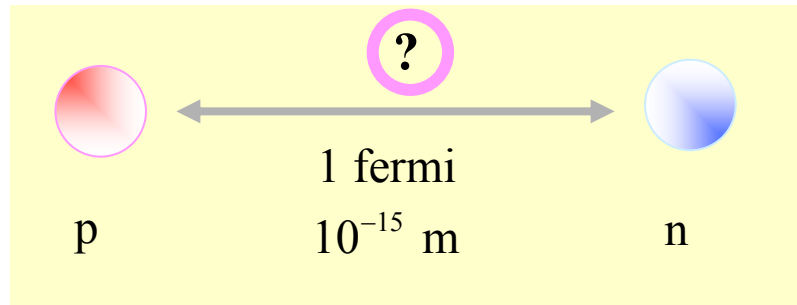
Zachowanie odpowiednich liczb leptonowych.
(później)

Mezony π

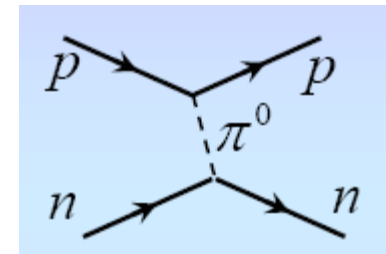
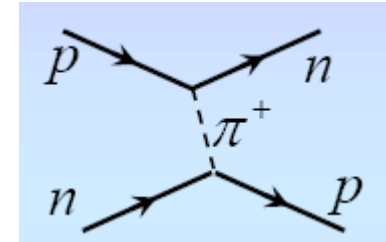
Jeszcze w 1935 Yukawa założył, że w silnych oddz. uczestniczy jakaś cząstka.

$$\Delta E \cdot \Delta t \approx \hbar$$

$$\Delta t \approx \frac{\hbar}{\Delta E}$$

Jeśli proces trwa krótko to duża nieokreśloność energii.

Jeśli cząstka pośrednicząca ma mieć masę m to $\Delta E \approx mc^2$ i założymy, że cząstka ta porusza się z $v \approx c$ to

$$\Delta t = \frac{R = 1 \text{ fermi}}{c} = \frac{\hbar}{\Delta E} = \frac{\hbar}{mc^2} \longrightarrow$$

$$m = \frac{\hbar}{c^2} \bigg/ \frac{R}{c} = \frac{\hbar}{R \cdot c}$$

Rzucono się na poszukiwanie takiego obiektu licząc, że występuje on jako cząstka swobodna

$$(200 - 300) \cdot m_e$$

1 fermi   2 fermi

Odkrycie mezonu π

Powell (1947) – promienie kosmiczne + emulsja jądrowa

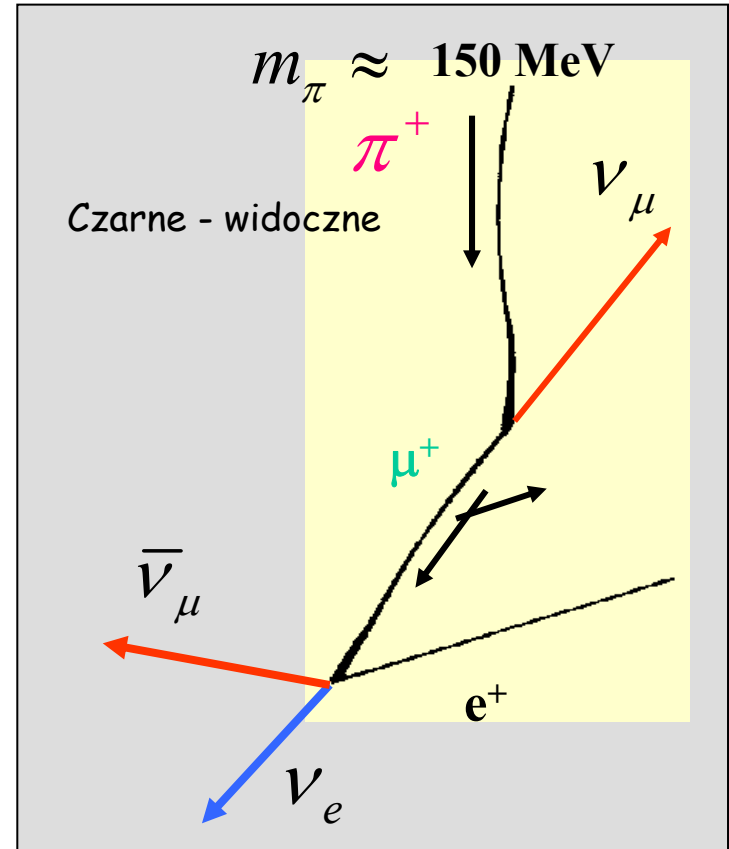
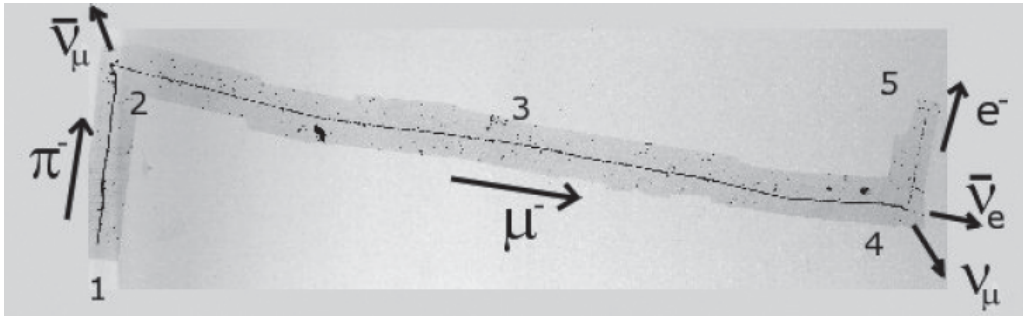
$$\pi^+ \rightarrow \mu^+ + \nu_\mu$$

$$\mu^+ \rightarrow e^+ + \nu_e + \bar{\nu}_\mu$$

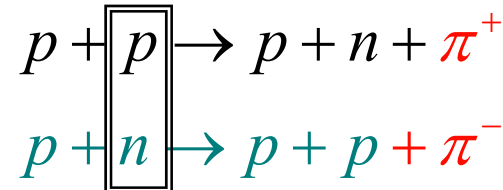
π^+ jest antycząstką do π^-

$$\pi^- \rightarrow \mu^- + \bar{\nu}_\mu$$

$$\mu^- \rightarrow e^- + \bar{\nu}_e + \nu_\mu$$

Wreszcie nastąpiła era akceleratorów – CERN rok 1957 synchrocyclotron protonowy 600 MeV
 1959 synchrotron protonowy 28 GeV!! .....i wyprodukowano mezon π
 w laboratorium w zderzeniach p-p

komora wodorowa lub deuterowa

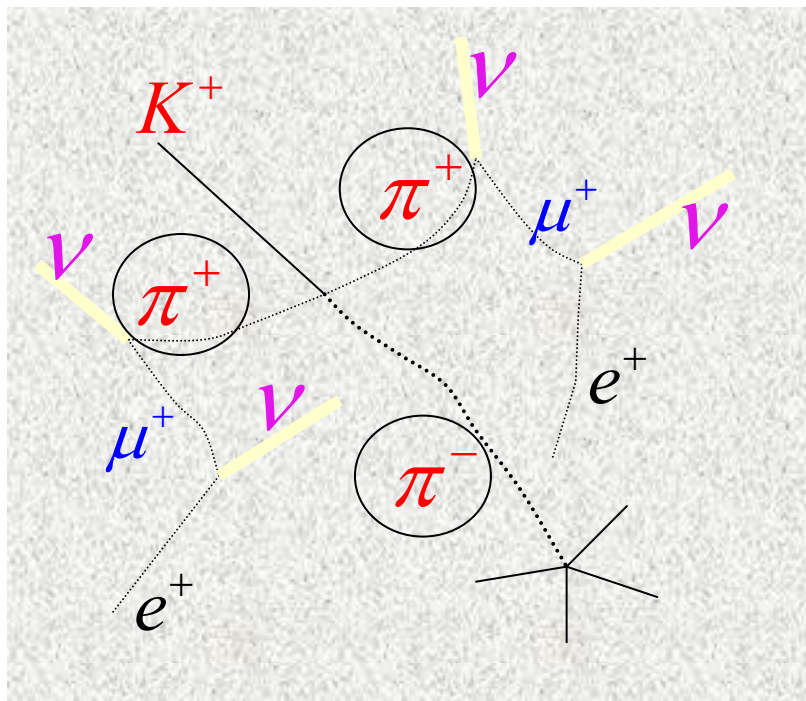
B. Muryn

W 1949 roku zaobserwowano naładowaną cząstkę zwaną kaonem (mezon K).

Zaobserwowano reakcję

Tu należy wyjaśnić bardzo ważną rzecz:
Jak policzyć masę kaonu ?? Używa się tu pojęcia tzw. masy niezmienniczej

Jeśli znamy pędy i energie produktów rozpadu , wtedy możemy wyliczyć masę niezmienniczą

Pędy są zmierzone z zakrzywienia - im mniejszy pęd tym większe zakrzywienie (fizyka podstawowa - siła Lorentza). Natomiast w przypadku energii albo ją mierzymy albo wyliczamy na podstawie znajomości mas produktów rozpadu. Oznaczmy pędy i energie pionów przez:

$$p_1^\pi, p_2^\pi, p_3^\pi \quad E_1^\pi, E_2^\pi, E_3^\pi$$

skonstruujemy czterowektor energii i pędu

$$P = p_1^\pi + p_2^\pi + p_3^\pi = - \begin{pmatrix} i \frac{E}{c} \\ \vec{p} \end{pmatrix} \quad \begin{aligned} E &= E_1^\pi + E_2^\pi + E_3^\pi \\ \vec{p} &= \vec{p}_1^\pi + \vec{p}_2^\pi + \vec{p}_3^\pi \end{aligned}$$

Kwadrat każdego czterowektora jest niezmiennikiem Tr. Lorentza, jest wielkością skalarną (w każdym układzie jest taki sam) – ma wymiar masy. Nazywa się masą niezmienniczą (inwariantną) układu. W tym przypadku jest to po prostu masa rozpadającej się cząstki K

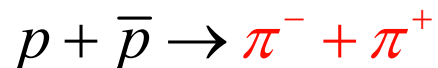
$$m_K = \sqrt{\left(\frac{E^2}{c^2} - \vec{p}^2 \right)} = \sqrt{\left(\frac{(E_1^\pi + E_2^\pi + E_3^\pi)^2}{c^2} - (\vec{p}_1^\pi + \vec{p}_2^\pi + \vec{p}_3^\pi)^2 \right)}$$

Tak właśnie wyliczono masę Kaonów, która wynosi około $m_K \approx 0.49 \frac{GeV}{c^2}$

Widoczna jest korzyść z używania układu c=1, bo wtedy wzory nie zawierają c.

Kaony mogą stanowić produkt zarówno silnych jak i słabych oddziaływań. W silnych oddz. mogą się rodzić tylko parami typu KAON-ANTYKAON. Stąd przypisuje się im liczbę kwantowa zwaną dziwnością S. Kaon ma S=1 zaś anty-kaon ma S=-1 Stąd nazwa cząstek dziwnych!

Procesy anihilacji

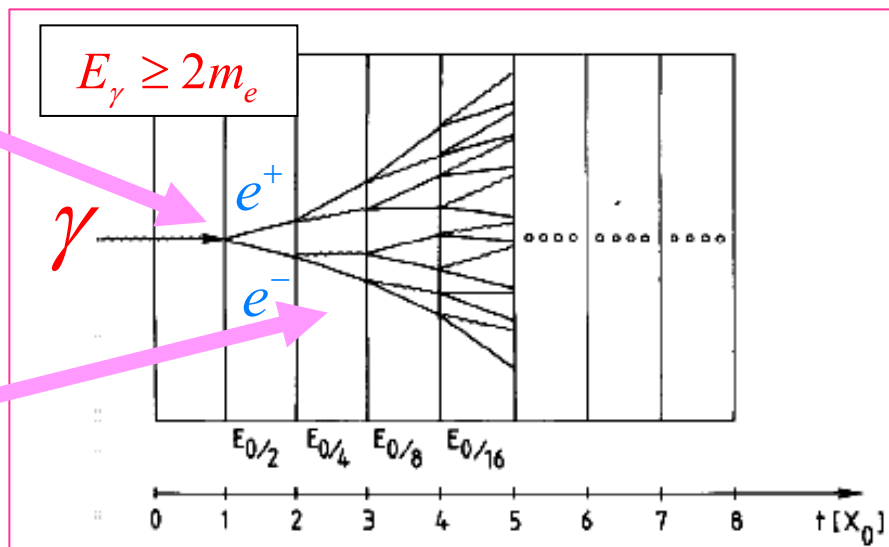
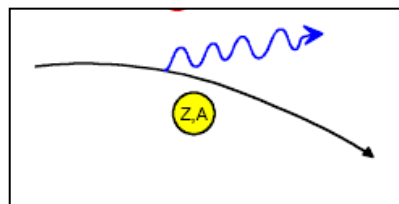
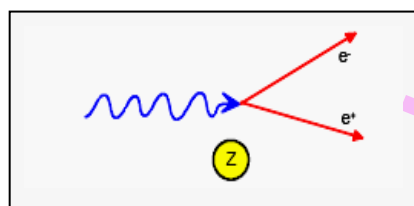
Barionom przypisujemy liczbę barionową $B=1$ (antybarionom $B=-1$) Zasada zachowania liczby nukleonów!

Pion nie ma charakteru barionowego –
MEZONY!

Ale skąd fotony w zaobserwowanej reakcji? $p + \bar{p} \rightarrow \pi^- + \pi^+ + \text{fotony} ??$

Hipoteza – jest widocznie cząstka rozpadająca się na dwa fotony – zmierzone energie fotonów wskazały na masę podobną do $\pi^\pm$ i tak odkryto neutralny pion π^0 . Po raz pierwszy odkryto trzy stany ładunkowe tej samej cząstki (o czym będzie jeszcze mowa).

Nauczono się opisywać możliwość zajścia reakcji poprzez przypisanie cząstkom pewnych liczb zwanych addytywnymi liczbami kwantowymi – obowiązuje zasada zachowania tych liczb w procesach.

Metoda pomiarowa energii fotonów, elektronów oraz pionów neutralnych będąca zasadą kalorymetru elektromagnetycznego.

Cząstki pierwotne i wtórne tworzą często kaskady hadronowe (piony, nukleony) lub kaskady elektromagnetyczne. z rozpadów mezonów π powstają także miony, które nie oddziałują z jądrami, a więc tracą energię tylko w procesie jonizacji poczym się rozpadają. Czas życia jest stosunkowo długi, stają się one główną (około 70%) składową wtórnego promieniowania kosmicznego. Jest to składowa o stosunkowo dużej energii - tzw. składowa twarda.

Neutralne mezony π szybko rozpadają się na dwa fotony. Foton w obecności atomów rozpada się na elektron i pozyton często W ten sposób powstaje elektronowo-fotonowa kaskada - miękka składowa promieniowania kosmicznego, stanowiąca około 30 procent promieniowania na poziomie powierzchni ziemi.

Wysoko energetyczne cząstki protony uderzając w jądro lub proton produkują dużą ilość pionów, innych protonów (a te podobnie) tworząc lawinę (kaskadę) hadronową.

Dygresja....

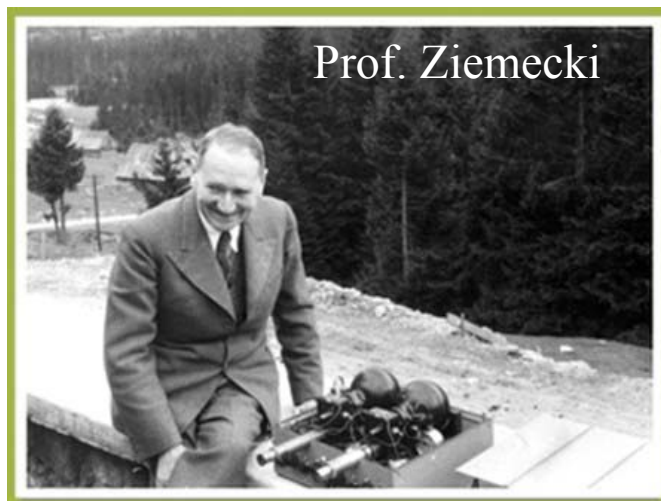
Polacy również chcieli uczestniczyć w badaniach promieniowania kosmicznego – przygotowywany lot balonu z Polany Chochołowskiej.

Start balonu miał nastąpić we wrześniu 1938 roku

Prof. M. Miśowicz

Prof. Ziemecki

Komora jonizacyjna

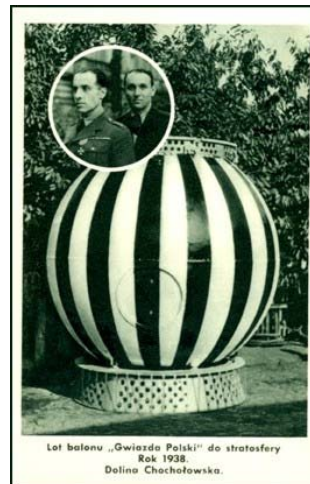

Przygotowywanie gondoli balonu do startu.

wzięte z:
auger.ifj.edu.pl

Z powodów meteorologicznych lot był wielokrotnie odraczany. Ostatecznie w dniu 14 października cała aparatura została zamontowana w gondoli. Rozpoczęto napełnianie balonu wodorem z kilkuset butli. Włączone zostało zasilanie aparatury z akumulatorów samochodowych - tym samym pomiary rozpoczęto.

Piloci przejęli aparaturę. Obserwatorzy z tarasu schroniska patrzyli na unoszenie się powłoki balonu. Poranek był wyjątkowo chłodny. W czasie wpompowywania gazu do zeszywniętej powłoki balonu nastąpił samozapłon wodoru i balon spłonął. Na szczęście nie było ofiar w ludziach.

wzięte z:
auger.ifj.edu.pl

ODDZIAŁYWANIA ELEKTROMAGNETYCZNE.

$$e^+ + e^- \rightarrow e^+ + e^-$$

elastyczne

$$e^+ + e^- \rightarrow \gamma + \gamma$$

anihilacja

$$\gamma + e^- \rightarrow \gamma + e^-$$

Compton

$$e^+ + e^- \rightarrow \mu^+ + \mu^-$$

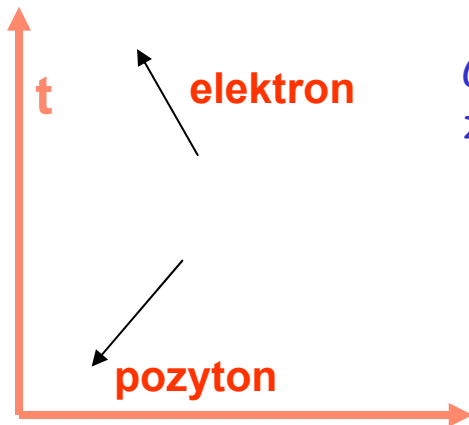
udział kwarków

$$e^- + p \rightarrow e^- + p \quad (\pi^+, K, p, n...itd)$$

$$\pi^0 \rightarrow \gamma + \gamma$$

$$e^- + p \rightarrow e^- + \text{wiele innych}$$

$$e^+ + e^- \rightarrow \text{wiele innych}$$

Gdy zwrot rzutu $\uparrow$ do zwrotu osi- t to elektron

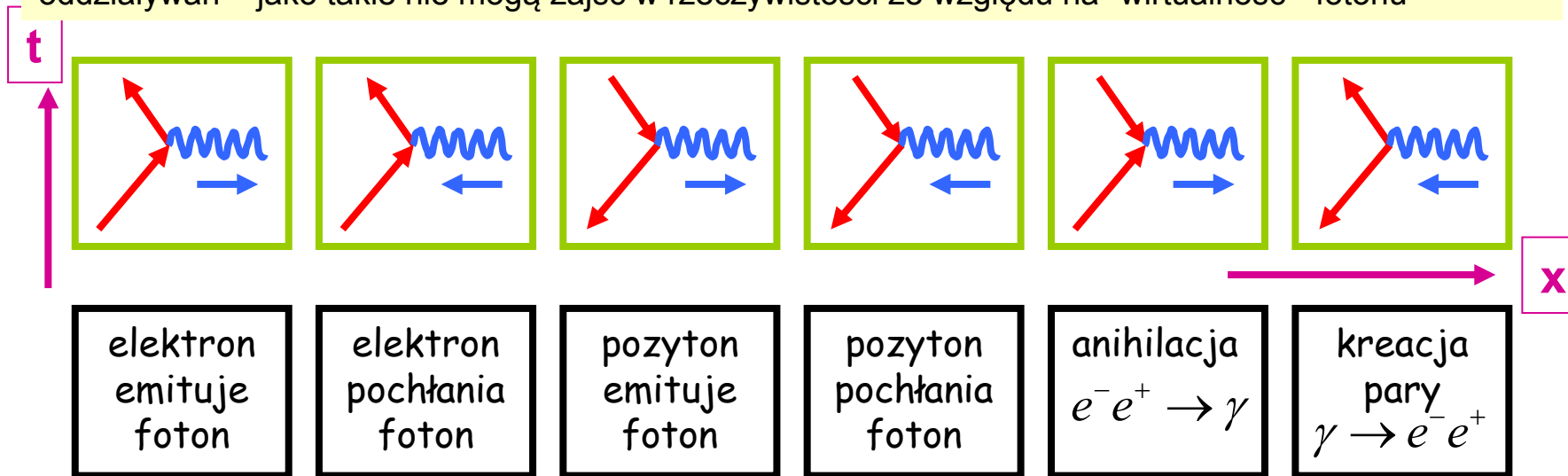
Gdy zwrot rzutu linii przeciwny do zwrotu osi- t to pozyton

Pojęcie grafu

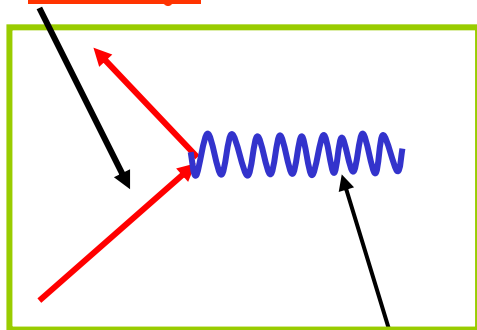

Mówimy o elektronie i pozytonie ale dotyczy to każdej naładowanej cząstki - oddziaływania EM związane z ładunkiem !

Mamy TYLKO sześć podstawowych wierzchołków oddziaływań! Są one tylko elementami schematu oddziaływań – jako takie nie mogą zajść w rzeczywistości ze względu na "wirtualność" fotonu

linia zewnątrzna cząstka naładowana (biorąca udział w reakcji)

linia wewnętrzna foton wirtualny

Proces wirtualny

$$\Delta t \cdot \Delta E \approx \hbar$$

$$\Delta t \rightarrow 0 \quad \Delta E \rightarrow \infty$$

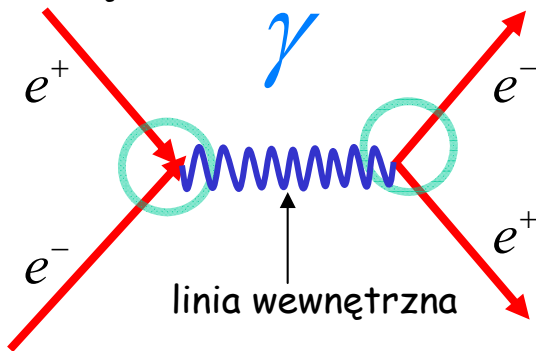
$\Delta t \cdot \Delta E \approx \hbar$
w. fotony mogą mieć
 $m \neq 0$

W rzeczywistości żaden z powyższych procesów zajść nie może - każdy rzeczywisty proces nie może mieć otwartej linii wewnętrznej. W związku z tym minimalna ilość wierzchołków wynosi 2. W wierzchołku podstawowym nie ma spełnionych zasad zachowania! (energia, pęd itd.). Natomiast spełnione są zasady zachowania addytywnych liczb kwantowych (Q,B,S...itd.)

Podsumowując 6 powyższych możliwości mówimy ogólnie, że **foton sprzęga się do cząstki naładowanej**

linia zewnętrzna

linia zewnętrzna

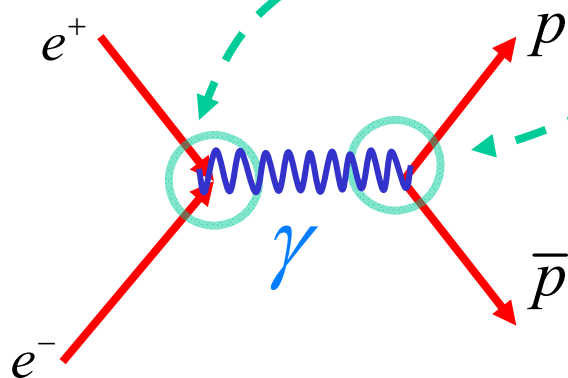

najprostszy proces rozproszenia elektronu na elektronie - elastyczny

$$e^+ + e^- \rightarrow e^+ + e^-$$

Proces rzeczywisty musi się składać przynajmniej z dwóch wierzchołków wirtualnych

inny proces z produkcją np. pary proton-antyproton (naładowane)

$$e^- + e^+ \rightarrow p + \bar{p}$$

$$\sigma \propto |A|^2 \quad \text{gdy } A(E)$$

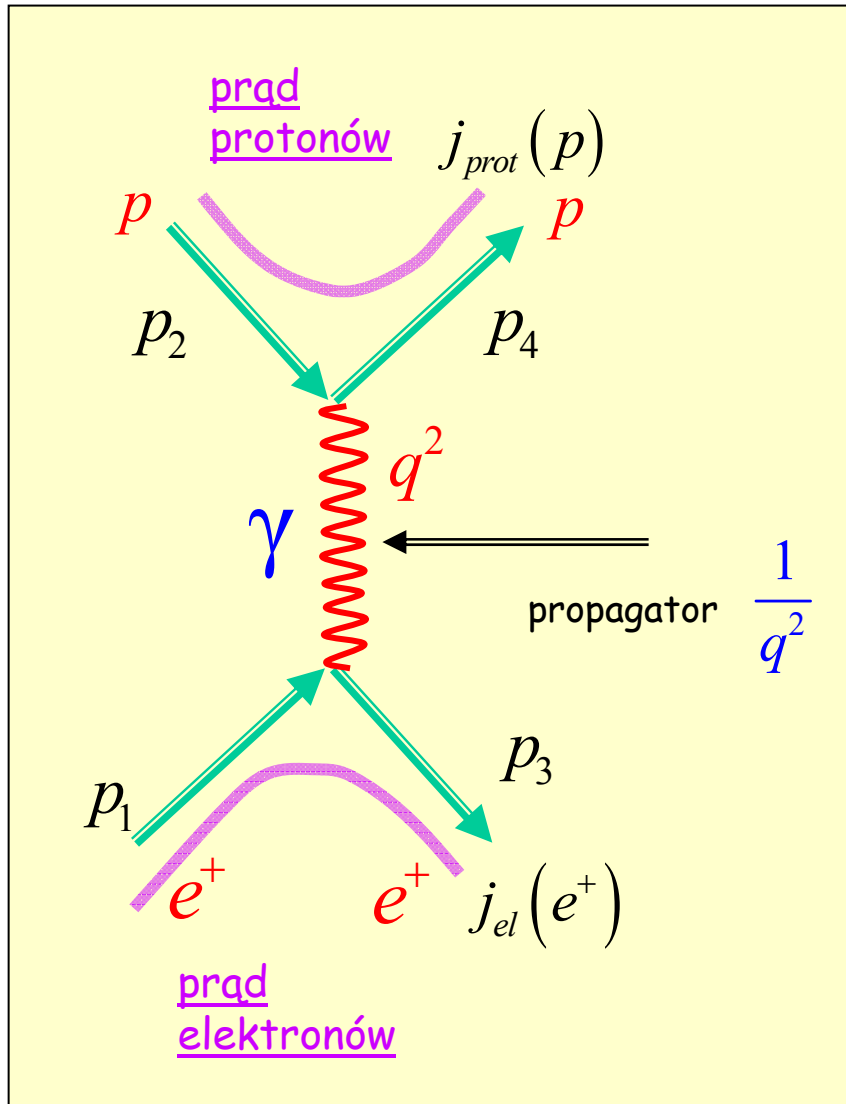
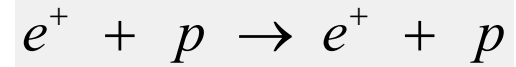
$$\frac{d\sigma}{dE} = |A(E)|^2$$

eksperyment

teoria

Jak się liczy amplitudy A na takie procesy ??
Amplitud nie mierzymy ale mierzymy tzw. przekrój czynny (wydajność na dany proces), który jest proporcjonalny do kwadratu amplitudy

przykład elastycznego rozpraszania elektronu na protonie

p_1, p_3 czteropędy elektronu przed i po oddziaływaniu

p_2, p_4 czteropędy protonu przed i po oddziaływaniu

definicji

$$q^2 = (p_3 - p_1)^2 = (p_4 - p_2)^2$$

ponieważ kwadrat czterowektora pędu -energii jest masą, bo $p^2 = [E^2 - \vec{p}^2] = m^2$

stąd $\frac{1}{q^2} = \frac{1}{m_\gamma^2}$ tzw. foton wirtualny

foton taki może mieć $m_\gamma \neq 0$

Prąd jest zdefiniowany na gruncie mechaniki kwantowej i dla cząstek bezspiniowych prąd jest proporcjonalny do odpowiadającej prądowi sumy pędów,

$$j_{el} \propto (p_1 + p_3), \quad j_{prot} \propto (p_2 + p_4)$$

Jak wyliczyć amplitudę tego np. procesu ??

Z diagramów Feynmana wynika, że amplituda ma postać

$$A \propto \alpha \cdot \text{prąd}_e \cdot \frac{1}{q^2} \cdot \text{prąd}_p$$

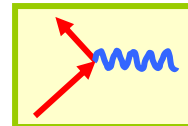
$$\alpha = k \frac{e^2}{\hbar c} = \frac{1}{137}$$

Ponieważ w naszym przykładzie

$$A \propto \alpha \quad \text{to} \quad \sigma \propto |A|^2 \propto \alpha^2$$

WNIOSKI:

- Każdy proces w elektrodynamice jest możliwy pod warunkiem, że na wyjściu będą tylko linie zewnętrzne i będzie się składał z wirtualnych wierzchołków typu:

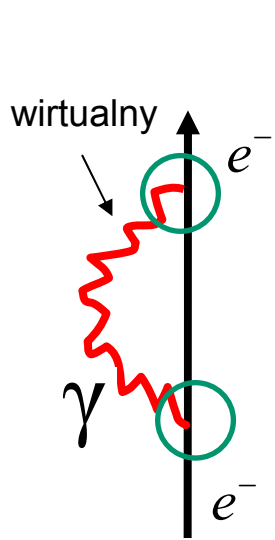

- Każdy wierzchołek wnosi do przekroju czynnego czynnik równej stałej sprzężenia

$$\alpha = 1/137$$

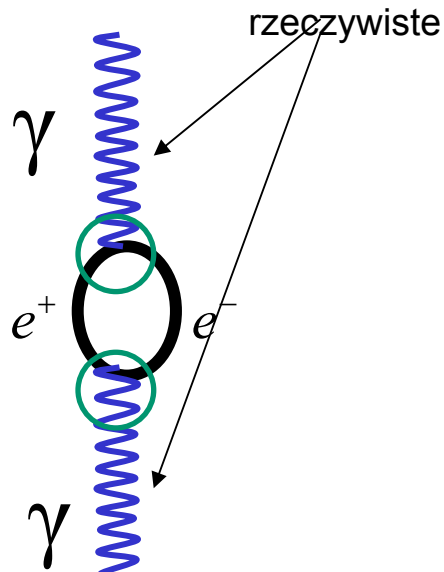
- Im więcej takich wierzchołków tym mniejszy przekrój czynny

(dla n-wierzchołków mamy czynnik $\alpha^n = (1/137)^n$).

$$e^- \rightarrow e^-$$

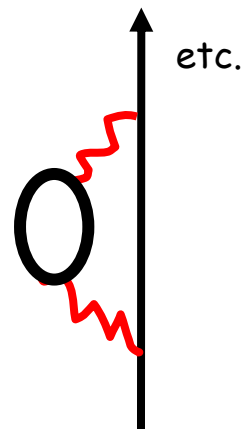
$$\sigma \propto \alpha^2$$

$$\gamma \rightarrow \gamma$$

$$\sigma \propto \alpha^2$$

mogą też zachodzić procesy z wieloma wierzchołkami - może ich być coraz więcej.

$$e^- \rightarrow e^-$$

$$\sigma \propto \alpha^2$$

Nie wiemy, który z tych procesów zachodzi więc musimy je dodać w amplitudzie - pomimo malenia kolejnych przyczynków (z coraz to większą ilością wierzchołków) ich suma $\rightarrow \infty$

usunięcie tej (nie fizycznej) ∞ nazywa się renormalizacją.

Na diagramie (1) foton wymieniany wirtualny - jest to samoodziaływanie elektronu ze sobą. Elektron otoczony chmurą takich obiektów nazywa się elektronem "ubranym". Ponieważ grafy takie wchodzi do opisującej proces amplitudy a zatem do przekroju czynnego, który mierzymy, możemy zweryfikować takie procesy doświadczalnie z pozytywnym dla teorii skutkiem.

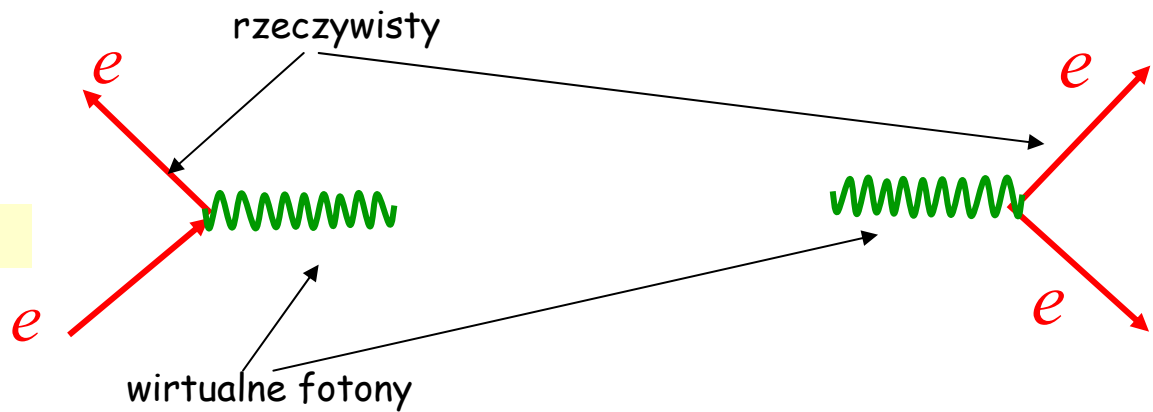
Zauważmy że foton może się na krótki moment rozpaść na wirtualną parę elektron pozyton zaś każdy z nich może wyemitować a potem zaabsorbować wirtualny foton!

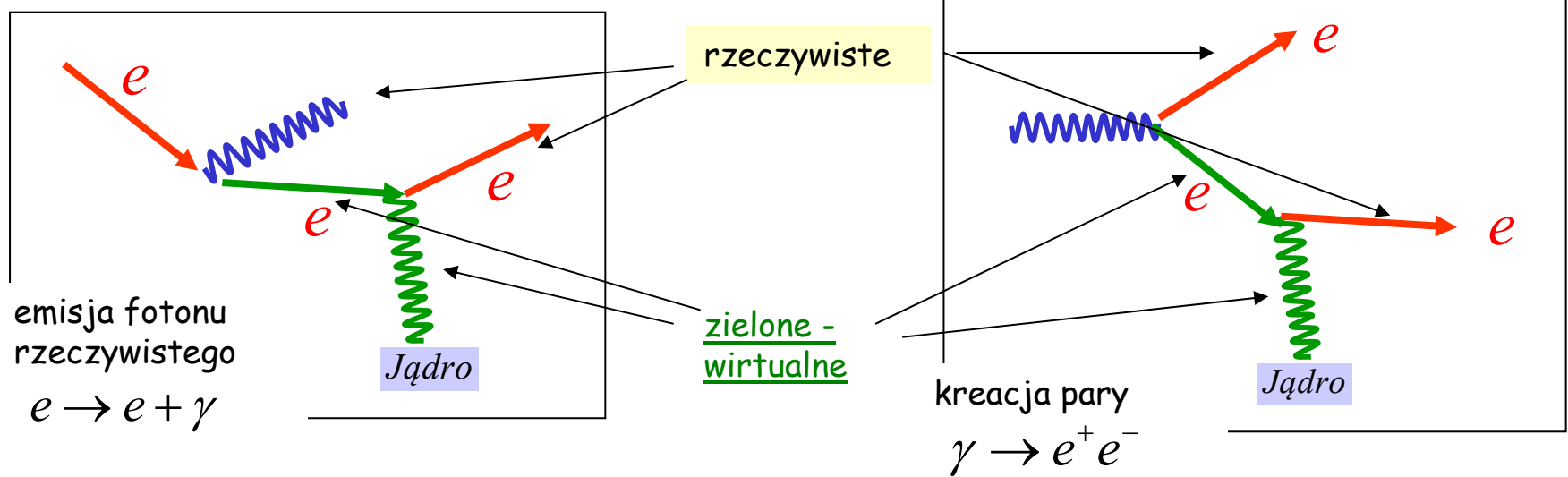
Uwaga !

emisja fotonu

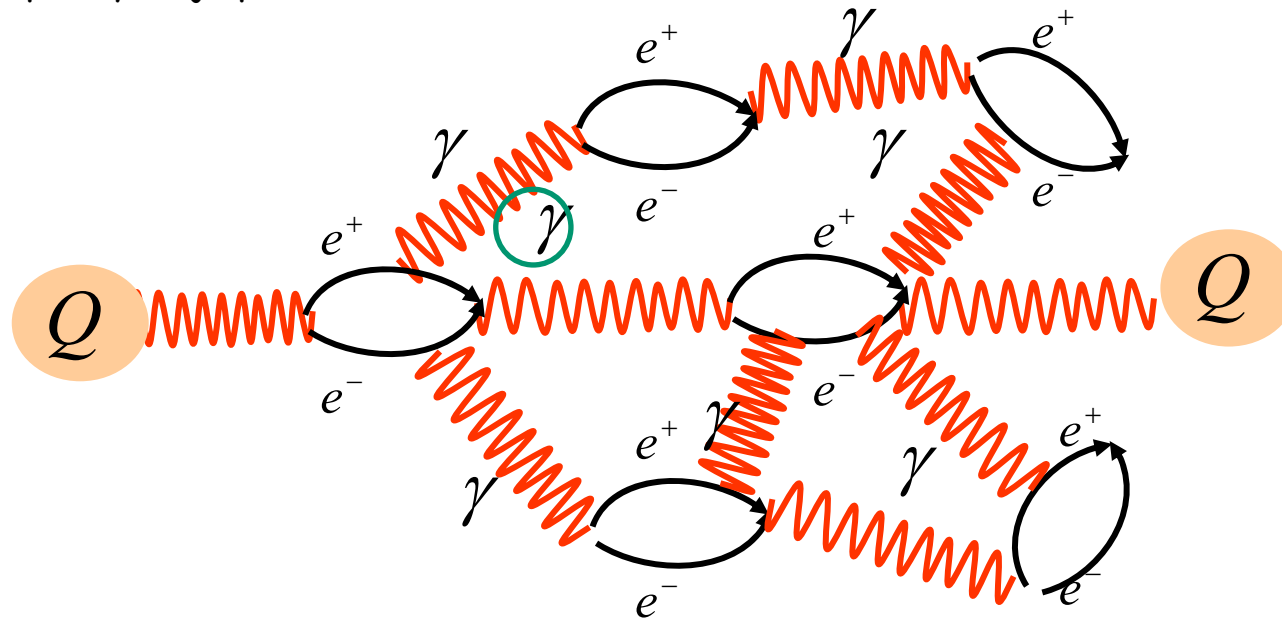
kreacja pary

To są dwa z 6 wierzchołków podstawowych i **NIE REPREZENTUJĄ** procesu rzeczywistego
Ale w przyrodzie obserwuje się jednak emisję fotonu przez elektron (promieniowanie hamowania) oraz kreację pary elektron-pozyton przez foton (inaczej konwersja fotonu) - więc jak to jest ??
OBA te obserwowane procesy rzeczywiste muszą się odbywać w **obecności innego obiektu naładowanego** (np. jądra) i procesy rzeczywiste opisywane są tak:

Problem polaryzacji próżni

Obszar pomiędzy ładunkami zostaje "zapełniony" wirtualnymi parami elektron - pozyton

Pary te "ekranują" oddziaływujące ładunki i oddział. jest słabsze. Gdy ładunki są bardzo blisko siebie $x \sim 0$ wtedy polaryzacja jest mniejsza i ładunki oddziałują nieskończenie silnie. Tak czy owak przy małych odległościach (duże q)! stała sprzężenia EM rośnie z energią oddziaływania!

$$\alpha_{EM} = f(E_{nergy})$$

1/137 jest wartością odpowiadającą dostępnym dotychczas energiom

Symetria Izospinowa – symetria silnych oddziaływań

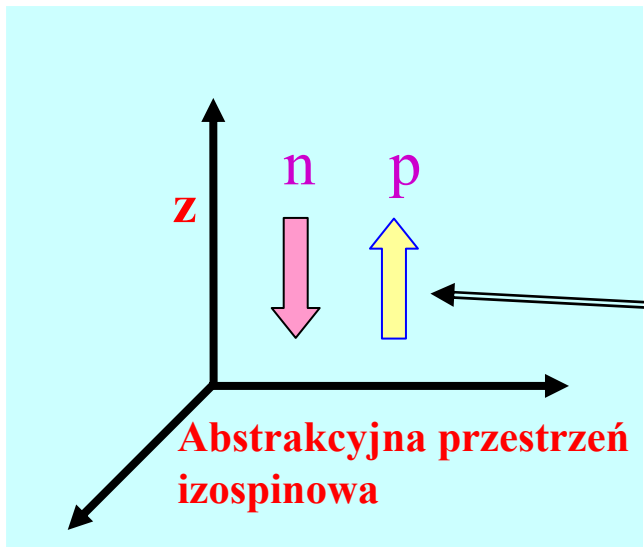
$$(pp) = (np) = (nn)$$

Oddziałują tak samo

p,n – są dwoma stanami jednego obiektu zwanego
NUKLEONEM

Wektory Izospinu

Jak w tej abstrakcyjnej przestrzeni
opisany jest obiekt ?

Mówimy, że wektor stanu NUKLEONU ma dwa rzuty na oś z - jeśli rzut $= \frac{1}{2}$ to jest to **proton** a jeśli rzut $= -\frac{1}{2}$ to jest to **neutron**. Jak zrobimy obrót wokół osi Z to taki stan fizyczny jest niezmiennikiem tego obrotu.
Pamiętamy więc, że izospin nukleonu wynosi $1/2$

Pojęcie parzystości przestrzennej

Nazywa się ją kolokwialnie symetrią odbicia zwierciadlanego ponieważ ma ona postać

$$\hat{P}\psi(\vec{r}) \stackrel{\text{def}}{=} \psi(-\vec{r})$$

Założmy, że istnieją stany własne tego operatora, wtedy

$$\hat{P}\psi(\vec{r}) = \eta_P \psi(\vec{r})$$

Pytamy: ile wynosi wartość własna η_P ?

$$\hat{P}\psi(\vec{r}) = \eta_P \psi(\vec{r})$$

$$\psi(-\vec{r}) = \eta_P \psi(\vec{r})$$

raz jeszcze podziałamy obustronnie operatorem P

$$\hat{P}\psi(-\vec{r}) = \hat{P}\eta_P \psi(\vec{r})$$

$$\psi(\vec{r}) = \eta_P \hat{P}\psi(\vec{r})$$

$$\psi(\vec{r}) = \eta_P \eta_P \psi(\vec{r}) = \eta_P^2 \psi(\vec{r}) \quad \eta_P = \pm 1$$

A więc jeśli stan jest stanem własnym operatora P to jego parzystość jest albo ujemna albo dodatnia

Dotyczy to również parzystości wewnętrznej. Z mechaniki kwantowej wiemy, że istnieje parzystość związana z istnieniem momentu pędu L ,

$$\eta_L = (-1)^L$$

Ogólnie

$$\eta_{tot} = \eta_{wew} \cdot \eta_L = (\pm 1) \cdot (-1)^L$$

Jest to bardzo ważna symetria bo silne i elektromagnetyczne oddziaływania są niezmiennicze względem transformacji P. W oddziaływaniach słabych symetria ta jest łamana.

Uwagi dodatkowe.

$$\hat{P}\vec{r} = -\vec{r} \quad \text{stąd} \quad \vec{p}_{ed} = m \frac{d\vec{r}}{dt} \rightarrow -\vec{p}_{ed} \quad \text{wektor}$$

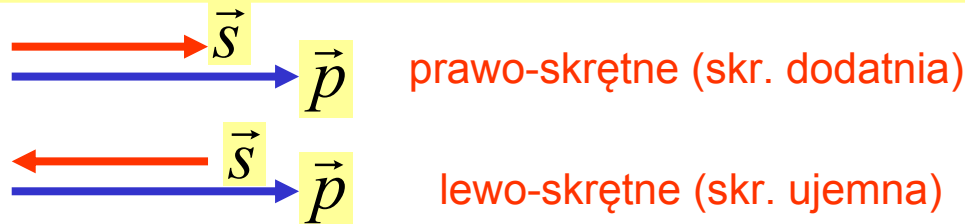
$$\text{ale moment pędu} \quad \vec{M} = \vec{r} \times \vec{p} \rightarrow (-\vec{r}) \times (-\vec{p}) = \vec{M} \quad \text{pseudo-wektor}$$

Spin jest również mom. pędu i nie zmienia kierunku przy transformacji odbicia

W wykładach musimy poznać jeszcze jedno pojęcie zwane **skrętnością**. Jest to rzut spinu cząstki na kierunek jej pędu.

$$\lambda = \frac{\vec{s} \cdot \vec{p}}{|\vec{s} \cdot \vec{p}|}$$

Wszelkie kwantowe prawa w odniesieniu do rzutu spinu na stałą oś z odnoszą się również i tu

Symetria przyrody względem zamiany ładunku: $Q \rightarrow -Q$

$$\vec{\mu} \rightarrow -\vec{\mu}$$

Operacja sprzężenia ładunkowego: $\hat{C}|cz\acute{a}stka\rangle = |antycz\acute{a}stka\rangle$ krótko $\hat{C}|a\rangle = |\bar{a}\rangle$

Jeśli istnieją stany własne tego operatora, to $\hat{C}|a\rangle = \eta_c |a\rangle$

oczywiście jest to możliwe TYLKO dla cz\acute{a}stek nie na\acute{ł}adowanych bo $\hat{C}|a\rangle = \eta_c |a\rangle$

zmienia \acute{a}ladunek (cz\acute{a}stki na\acute{ł}adowane nie mog\acute{a} by\acute{c} stanami własnymi $\hat{C}$)

Podobnie jak i poprzednio mamy

$$\hat{C}|a\rangle = \eta_c |a\rangle \quad \text{ale} \quad \hat{C}|a\rangle = |\bar{a}\rangle \quad \text{wi\acute{e}c} \quad |\bar{a}\rangle = \eta_c |a\rangle$$

zadzia\acute{ł}ajmy raz jeszcze operatorem $\hat{C}$

$$\hat{C}|\bar{a}\rangle = \eta_c \hat{C}|a\rangle \quad |a\rangle = \eta_c \eta_c |a\rangle \quad \eta_c^2 = 1 \quad \eta_c = \pm 1$$

Jeśli stan jest stanem własnym $\hat{C}$ to cz\acute{a}stka jest swoj\acute{a} antycz\acute{a}stk\acute{a} mo\acute{z}liwe tylko dla niena\acute{ł}adowanych !!

elektron NIE $\hat{C}|e^-\rangle = |e^+\rangle$

foton TAK $\hat{C}|\gamma\rangle = |\gamma\rangle$

pion TAK $\hat{C}|\pi^0\rangle = |\pi^0\rangle$

Niezmienniczość odwrócenia czasu

$$\bar{T}\Psi(\vec{r}, t) = \Psi(\vec{r}, -t)$$

$$t \rightarrow -t \quad \vec{r} \rightarrow \vec{r}$$

$$\vec{p} \rightarrow -\vec{p}$$

$$\vec{s} \rightarrow -\vec{s} \quad \text{bo} \quad (\vec{r} \times \vec{p})$$

$$E \rightarrow E$$

operacje

Możemy mieć kombinacje operacji,

$$\hat{P}, \hat{C}, \hat{C}\hat{P}, \hat{T}, \hat{C}\hat{P}\hat{T}$$

Jeśli n oznacza zbiór addytywnych liczb kwantowych, to

$$\hat{P}\psi(n, \vec{r}, t) = \psi(n, -\vec{r}, t)$$

$$\hat{C}\psi(n, \vec{r}, t) = \psi(-n, \vec{r}, t)$$

$$\hat{T}\psi(n, \vec{r}, t) = \psi(n, \vec{r}, -t)$$

Tw. Ludersa-Pauliego:

Po kolejnym podziałaniu

$$\hat{C} - \hat{P} - \hat{T}$$

(w dowolnej zresztą kolejności) otrzymamy stan fizyczny o takich samych własnościach jak stan przed transformacją

Sądzone, że symetria $\hat{C}\hat{P}$ jest symetrią dokładną ale potem okazało się, że jest łamana na poziomie około 1%.

Silne oddziaływania

Silne oddziaływania dotyczą tylko kwarków (choć kwarki podlegają zarówno silnym jak i EM, Słabym i Grawitacyjnym ponieważ mają masę. Kwarki podobnie jak i leptony występują w rodzinach

$$\begin{pmatrix} u \\ d \end{pmatrix} \quad \begin{pmatrix} c \\ s \end{pmatrix} \quad \begin{pmatrix} t \\ b \end{pmatrix}$$

Wymienione wyżej kwarki różnią się **zapachem (flavor)** i każdy określany jest addytywną (np. ładunek) liczbą kwantową - stanowi to ich wyróżnik. Są to obiekty posiadające masę:

Masa kwarku u (<i>up</i> -górny)	3 MeV	Zauważ duży rozrzut masy !
Masa kwarku d (<i>down</i> -dolny)	6 MeV	
Masa kwarku s (<i>strange</i> -dziwny)	100 MeV	
Masa kwarku c (<i>charm</i> -powabny)	1.3 GeV	
Masa kwarku b (<i>beauty</i> -piękny)	4.4 GeV	
Masa kwarku t (<i>top</i> -prawdziwy)	174 GeV	

KWARKI

izospin

kwark	spin	Parzystość	barionowa	I	I_3	Q	S	C	B	T
u	1/2	+1	+1/3	1/2	1/2	2/3	0	0	0	0
d	1/2	+1	+1/3	1/2	-1/2	-1/3	0	0	0	0
c	1/2	+1	+1/3	0	0	2/3	0	1	0	0
s	1/2	+1	+1/3	0	0	-1/3	1	0	0	0
t	1/2	+1	+1/3	0	0	2/3	0	0	0	1
b	1/2	+1	+1/3	0	0	-1/3	0	0	1	0

Na podstawie dyskusji o operacji sprzężenia ładunkowego do wszystkich kwarków istnieją antykwarki a wszystkie liczby kwantowe zawarte w niebieskich polach (tzw. addytywne liczby kwantowe) są dla antykwarków przeciwne.

Nukleony są zbudowane z trzech kwarków (będzie o tym mowa później). Teraz tylko stwierdzamy, że mamy 6 kwarków (i 6 anty-kwarków) ale w budowie podstawowej materii biorą udział tylko dwa rodzaje kwarków, tworzących zresztą tzw. dublet izospinowy. Kwarki

$$\begin{pmatrix} u \\ d \end{pmatrix} \quad q = 2/3$$

$$q = -1/3$$

$$p \equiv (uud)$$

$$q_p = \frac{2}{3} + \frac{2}{3} - \frac{1}{3} = 1$$

$$n \equiv (udd)$$

$$q_n = \frac{2}{3} - \frac{1}{3} - \frac{1}{3} = 0$$

Jak wspominaliśmy nukleony (protony i neutrony) są opisane tzw. liczbą barionową $B=1$. Skoro każdy z kwarków ma liczbę barionową równą $1/3$ to widać, że właśnie trzy kwarki dają liczbę barionową $B=1$ (bo $1/3+1/3+1/3=1$).

Jak wspomnieliśmy istnieją jeszcze inne obiekty jak np. mezony π (klasa bozonów). Składają się one z kwarku i antykwarku, a ponieważ nie są barionami to $B=0$. Jest to tylko możliwe dla układu kwark-antykwark, więc

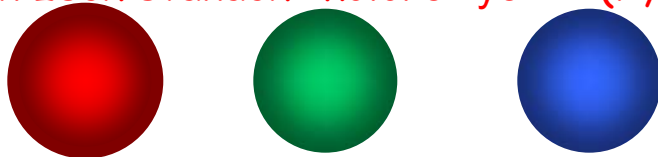
$$\begin{pmatrix} \pi^+ \\ \pi^0 \\ \pi^- \end{pmatrix} \quad q = +1 \quad \pi^+ = (u\bar{d}) \quad q_{\pi^+} = 2/3 + \underbrace{1/3}_{\text{antykwark}} = 1$$

$$q = 0 \quad \pi^0 = (u\bar{u} + d\bar{d}) \quad q_{\pi^0} = 2/3 - 2/3 + 1/3 - 1/3 = 0$$

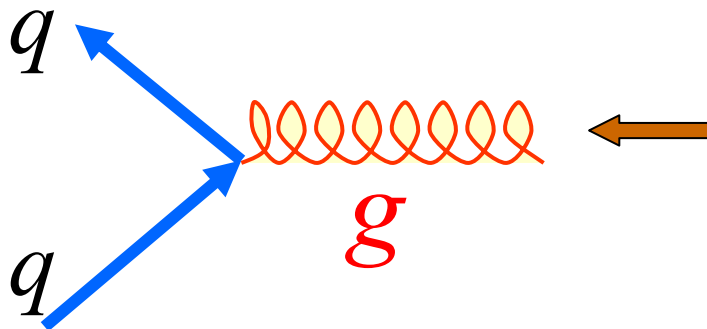
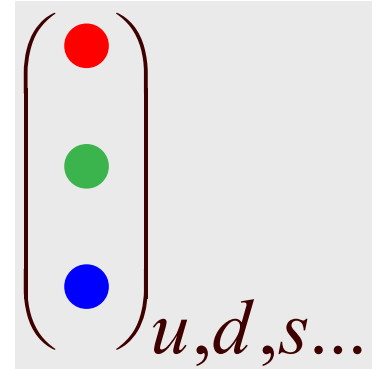
$$q = -1 \quad \pi^- = (d\bar{u}) \quad q_{\pi^-} = -1/3 - 2/3 = -1$$

Ze względu na pewne symetrie każdy kwark (o określonym zapachu) **występuje w trzech stanach kwantowych** tzw. stanach "kolorowych" RGB. **Cząstki rzeczywiste, na które składają się kwarki muszą być bez koloru (białe).**

W oddziaływaniu silnym Gluon wymienia się pomiędzy dwoma kwarkami. Teoria wprowadza **nową liczbę kwantową zwaną kolorem**. Każdy z kwarków (o danym zapachu - flavor) występuje w trzech stanach "kolorowych" (R,G,B)

dla każdego zapachu

Wierzchołek podstawowy: gluon "sprzęga" się do kwarków (podobnie jak w oddz. EM foton sprzęgał się do cząstki naładowanej)

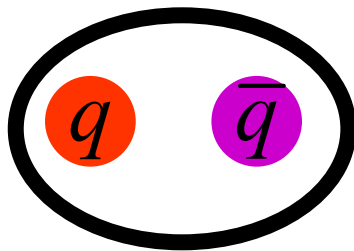
Zgodnie z tym możliwa jest emisja gluonu przez kwark albo tworzenie przez gluon par kwark-antykwar

wspomniane gluony są kombinacją koloru i antykoloru

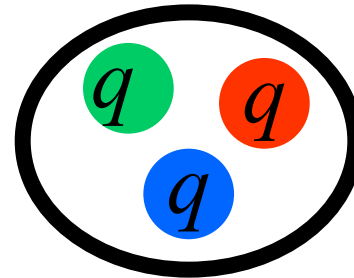
$$g_1 \sim \bar{R}G \quad g_2 \sim \bar{R}B \quad g_3 \sim \bar{G}R \quad g_4 \sim \bar{G}B \quad g_5 \sim \bar{B}R$$

$$g_6 \sim \bar{B}G \quad g_7 \sim RR\bar{R} - G\bar{G} \quad g_8 \sim RR\bar{R} + G\bar{G} - 2B\bar{B}$$

Rzeczywista cząstka musi być "BIAŁA"

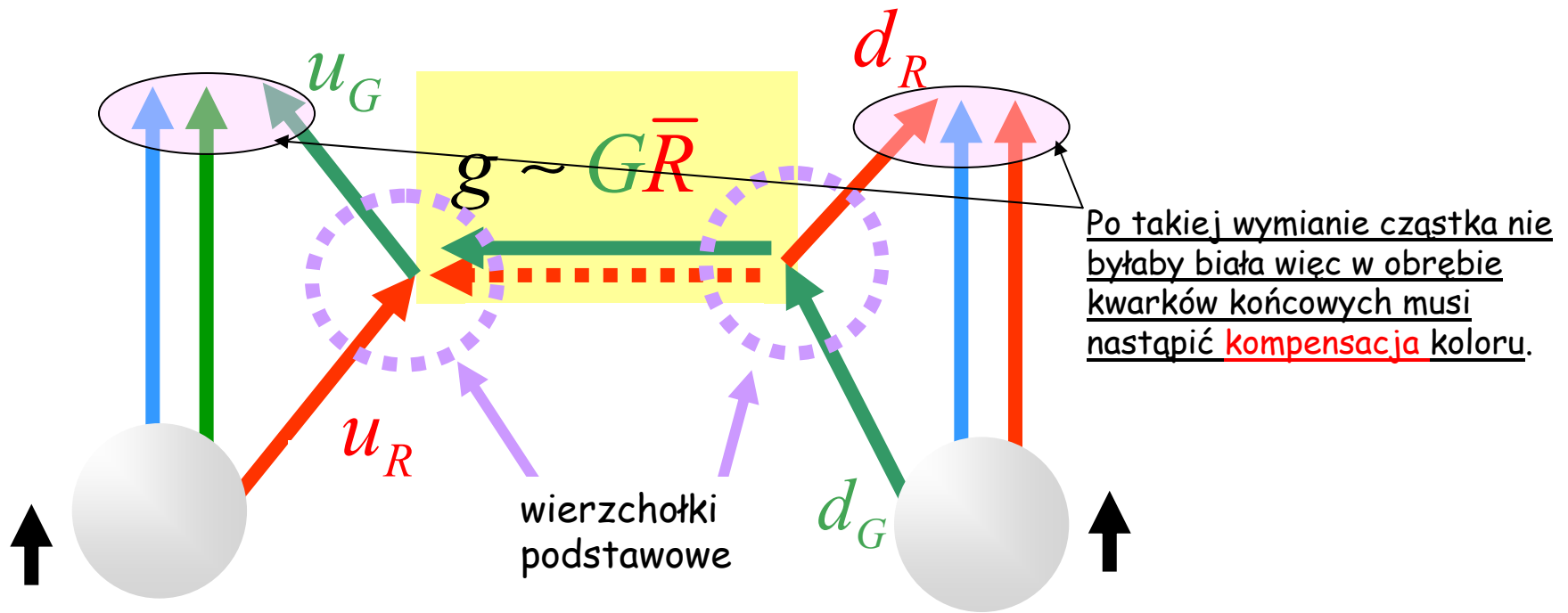
mezon

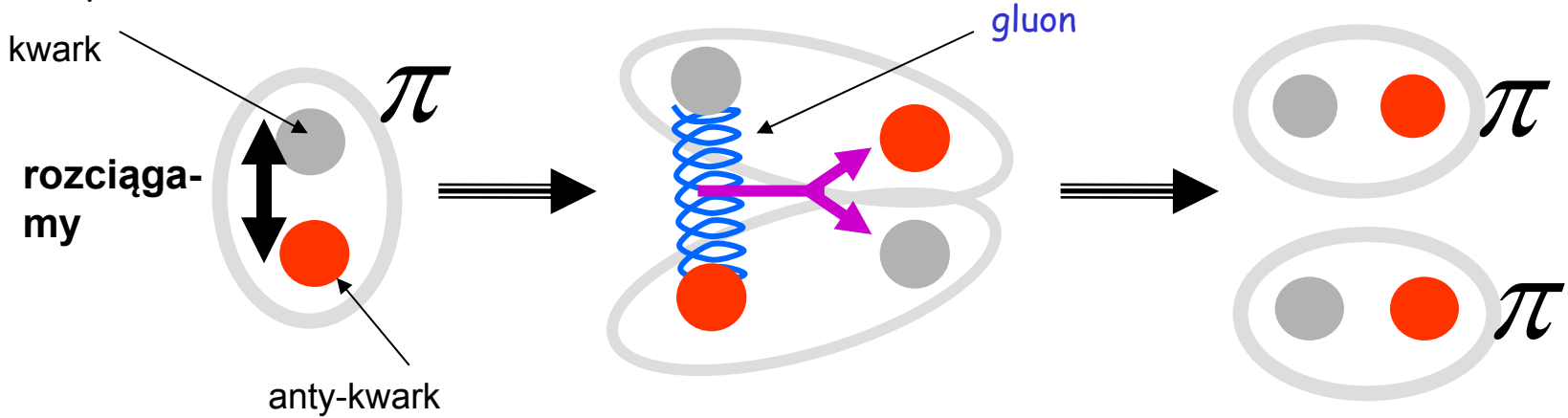
barion

pytanie, który z kwarków jest np. zielony - uwzględniamy kombinację kolorów.

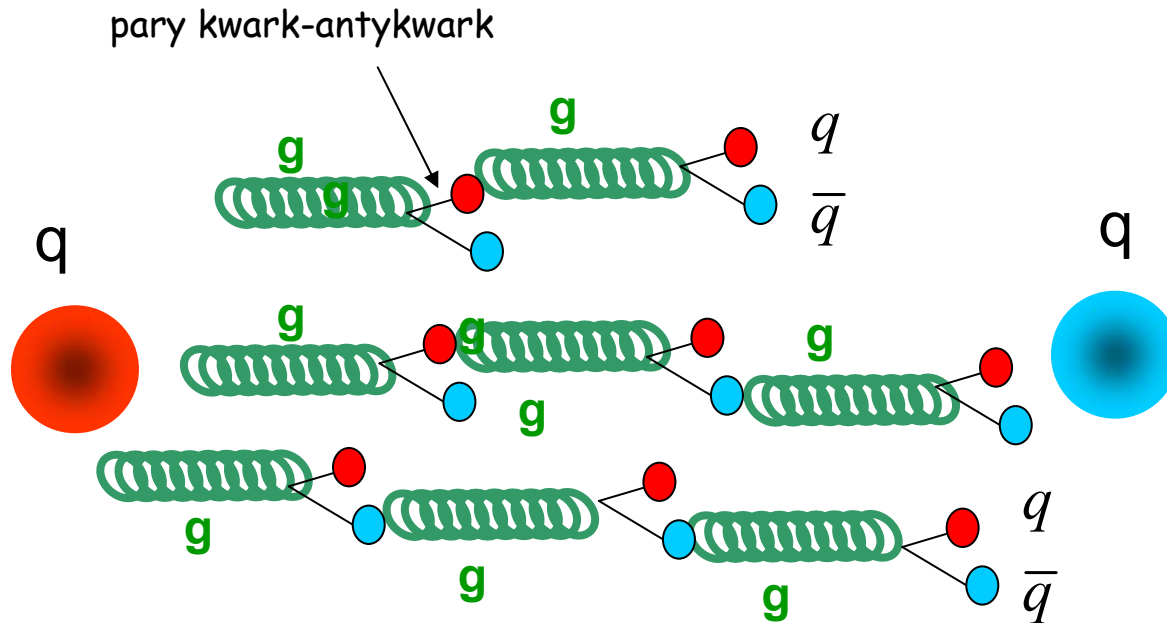
$$qqq \underset{np.}{=} p \equiv \frac{1}{\sqrt{81}} (uud + uud + inne)$$

Dlaczego nie widzimy swobodnych kwarków ? Przy próbie separacji dostarczamy energię i wytwarzamy dodatkową parę kwark-antykwar, która z poprzednimi składa się na dwa mezony π

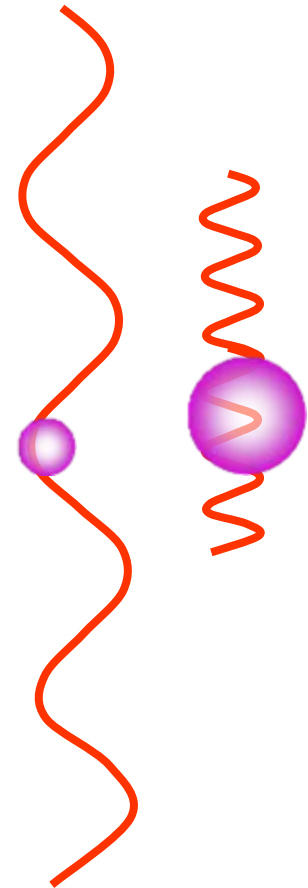
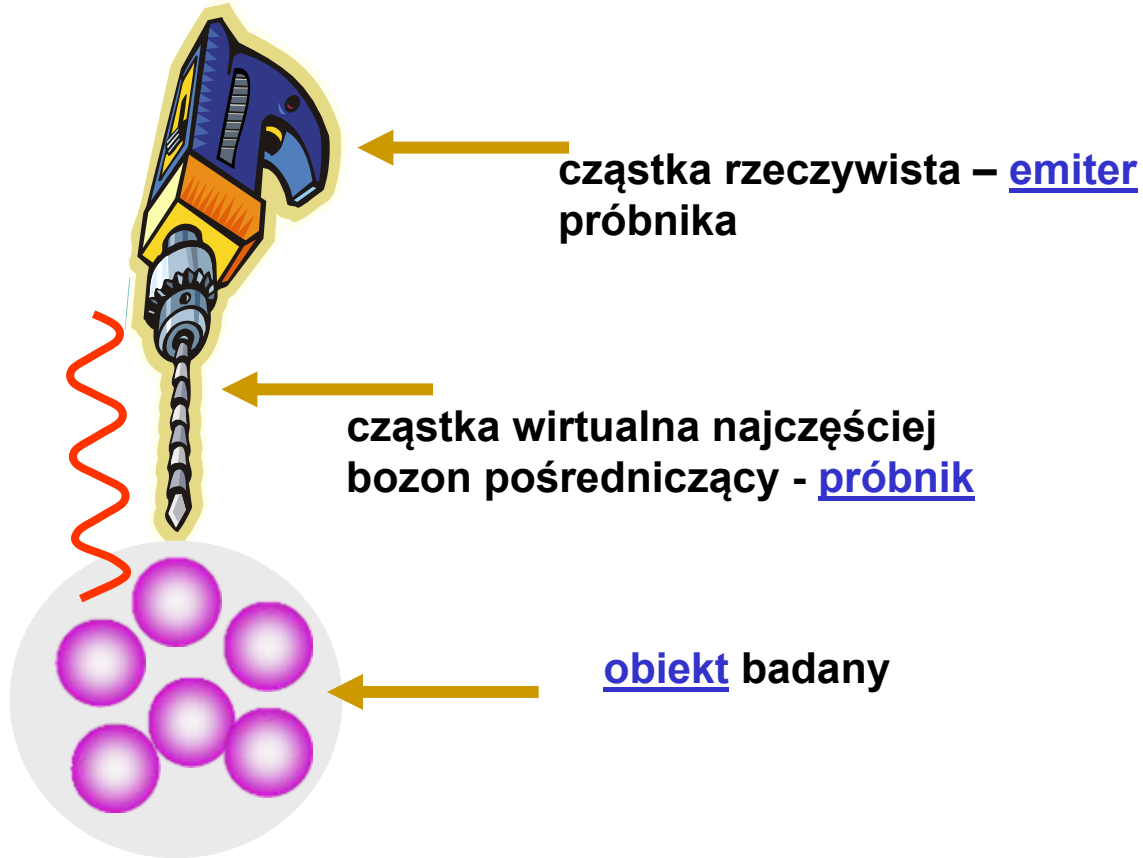
Polaryzacja próżni dla oddziaływań silnych (odwrotnie niż w przypadku QED)

W przestrzeni pomiędzy kwarkami rozciąga się morze **GLUONOWO-KWARKOWE**

Ponieważ siły między kwarkami są jednakowego znaku to nie ma "kasowania" i ekranowania zmniejszającego siłę oddziaływania kwarków jak w oddziaływaniach elektromagnetycznych. Im więcej w "morzu" tym silniejsze jest oddziaływanie. Z tego wniosek, że jak kwarki zbliżają się do siebie (duże energie) to oddziaływanie maleje (**STAŁA SPRZĘŻENIA SILNEGO MALEJE**)

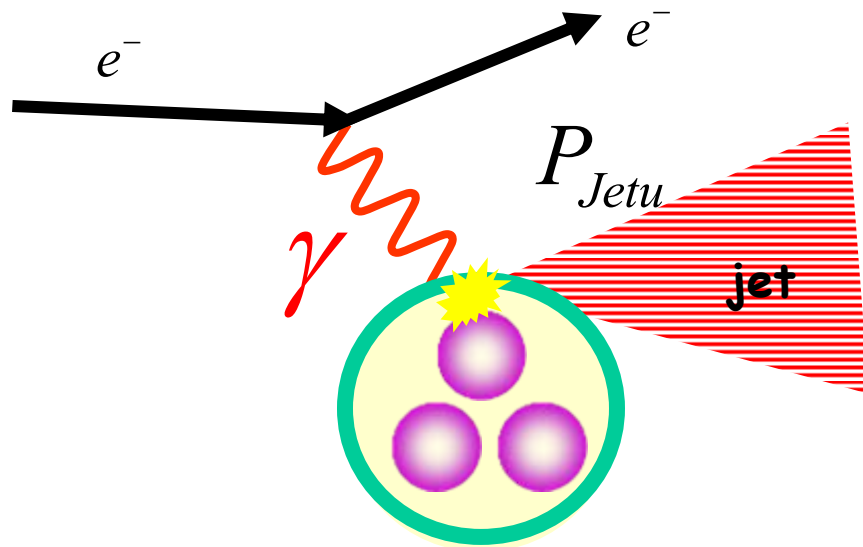
Zasada badania struktury cząstek elementarnych

$$\Delta p \cdot \Delta x \geq \hbar$$

$$p \rightarrow \infty \quad to \quad x \rightarrow 0$$

elektron emituje wirtualny foton

Foton wirtualny o dużym pędzie wpada do protonu i uderzając w kwark chce go wybić - kwark oddziałując z pozostałymi powoduje powstanie lawiny cząstek zwanych JET (mówimy, że kwark hadronizuje). Im wyższa energia tym więcej cząstek. Cząstki te produkowane są w geometrycznym stożku.

x - oznacza ułamek całkowitego pędu niesionego przez któryś ze składników protonu (kwark walencyjny lub kwark morza) względem protonu.

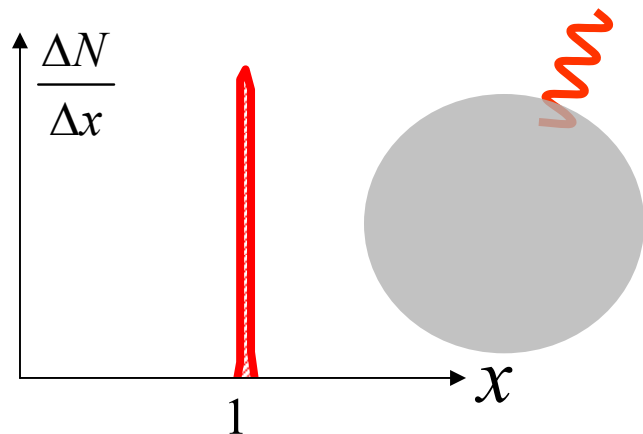
Wprowadzamy zmienną

$$x = \frac{P_{jetu}}{P_{protonu}}$$

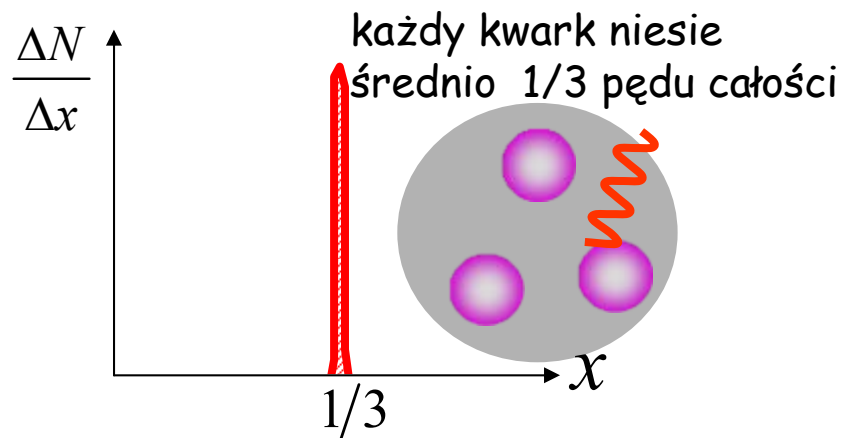
Zupełnie klasycznie - Jeśli proton byłby bez struktury (w pewnym sensie jednolity) to z zasady zachowania pędu $x=1$, jeśli został uderzony kwark walencyjny (a nie byłoby kwarków morza) to z gruba pęd JET-u byłby równy około 1/3 pędu protonu (bo kwark stanowi 1/3 masy). Jeśli jest więcej kwarków (kwarki morza) to pęd jest rozmyty i stanowi pewien rozkład.

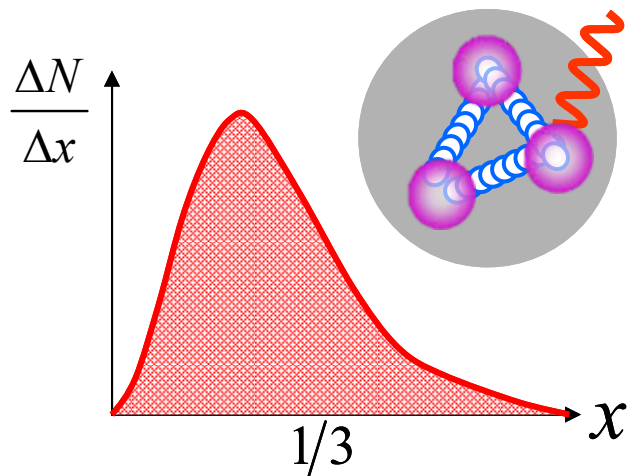
Dokonujemy N doświadczeń i konstruujemy rozkład zmiennej x

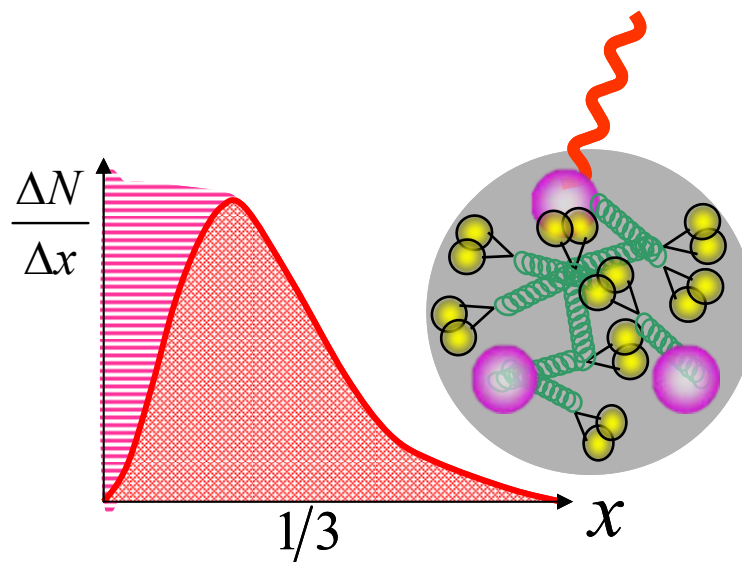
przypadek gdy proton stanowi całość

gdy są tylko 3 kwarki (walencyjne)

gdy są tylko 3 kwarki (walencyjne) oddziaływające (gluony)

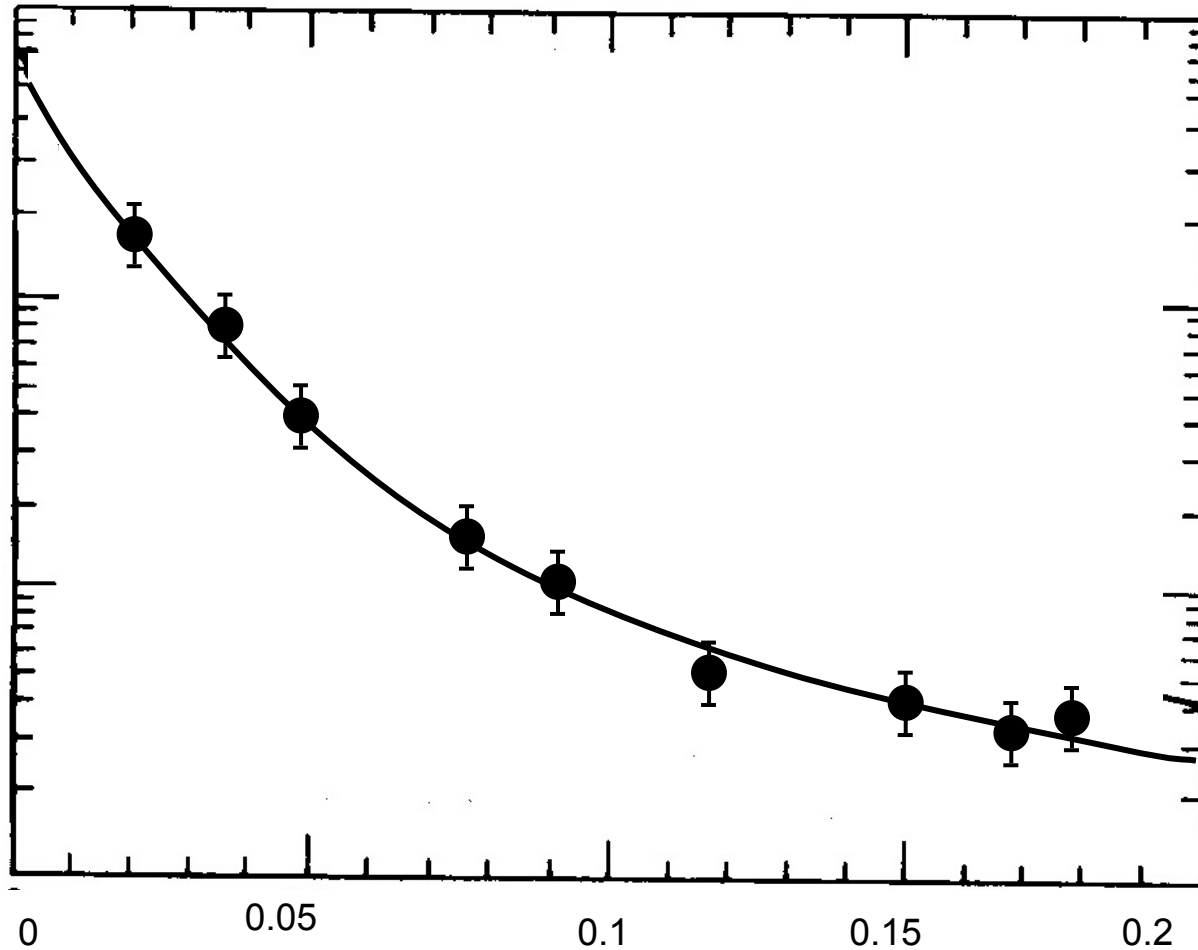

gdy są 3 kwarki (walencyjne) i kwarki morza

Tak wygląda doświadczenie potwierdzając istnienie morza kwarkowo -gluonowego.

$$\frac{\Delta N}{\Delta x}$$

Skala dowolna

$$x = \frac{P_{jetu}}{P_{protonu}}$$

Oddziaływania słabe

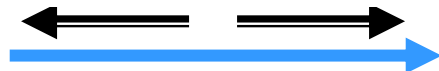
Przykłady

UDZIAŁ W ODDZIAŁYWANIACH
SŁABYCH BIORĄ zarówno
LEPTONY jak I KWARKI

słabo oddziałują lewoskrętne
cząstki a prawoskrętne
antycząstki (dotyczy zarówno leptonów
jak i kwarków)

Wyraźne łamanie symetrii C w słabych
oddziaływaniach – EM i QCD symetria jest
zachowana

lewoskrętne spin prawoskrętne

pęd leptonu

Mamy oczywiście
ich **antycząstki** i
odpowiednio dla
antycząstek liczby
te są ujemne

rodziny leptonowe

$$\begin{pmatrix} \nu_e \\ e \end{pmatrix} \quad \begin{pmatrix} \nu_\mu \\ \mu \end{pmatrix} \quad \begin{pmatrix} \nu_\tau \\ \tau \end{pmatrix} \quad \begin{matrix} q=0 \\ q=-1 \end{matrix}$$

rodziny kwarkowe

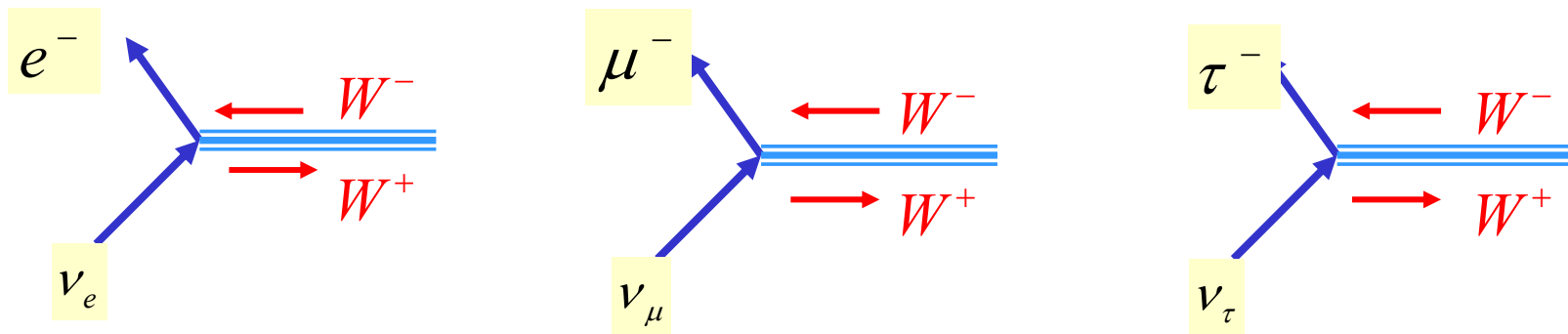
$$\begin{pmatrix} u \\ d \end{pmatrix} \quad \begin{pmatrix} c \\ s \end{pmatrix} \quad \begin{pmatrix} t \\ b \end{pmatrix} \quad \begin{matrix} q=2/3 \\ q=-1/3 \end{matrix}$$

O ile nośnikiem oddziaływań w EM jest foton γ to w słabych są trzy bozony pośredniczące

$$W^+, W^-, Z^0$$

Podstawowe wierzchołki, z których budujemy każde oddziaływanie (podobnie jak w EM) mają postać odpowiadającą poniższym schematom

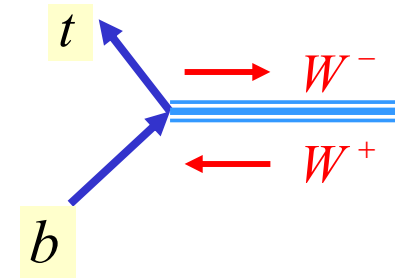
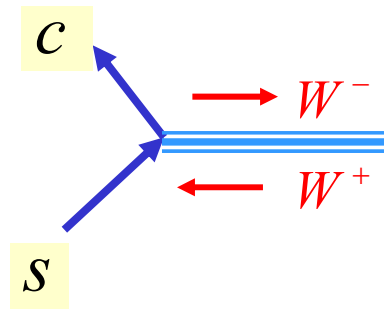
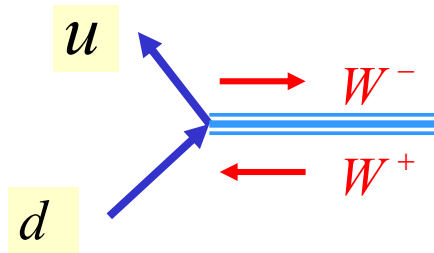
Strzałka oznacza, że przejście elektronu w neutrino (lub na odwrót) jest związane z emisją lub pochłonięciem bozonu przenoszącego oddziaływania $W^\pm$, np.

Dzięki emisji (absorpcji) W możemy zamienić lepton na jego neutrino

$$W^\pm \begin{matrix} \updownarrow \\ \left(\begin{matrix} \nu_e \\ e^- \end{matrix} \right) \end{matrix} \quad W^\pm \begin{matrix} \updownarrow \\ \left(\begin{matrix} \nu_\mu \\ \mu^- \end{matrix} \right) \end{matrix} \quad W^\pm \begin{matrix} \updownarrow \\ \left(\begin{matrix} \nu_\tau \\ \tau^- \end{matrix} \right) \end{matrix} \quad \begin{matrix} q=0 \\ q=-1 \end{matrix}$$

podobnie dla trzech rodzin kwarkowych (kwarki poza tym, że oddziałują **silnie i elektromagnetycznie to również oddz. SŁABO**)

$$W^\pm \leftrightarrow \begin{pmatrix} u \\ d \end{pmatrix}$$

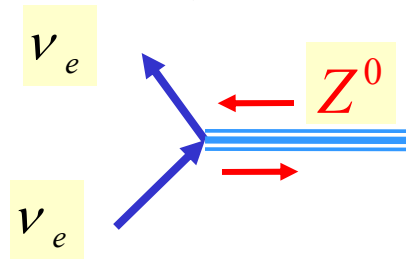
$$W^\pm \leftrightarrow \begin{pmatrix} c \\ s \end{pmatrix}$$

$$W^\pm \leftrightarrow \begin{pmatrix} t \\ b \end{pmatrix}$$

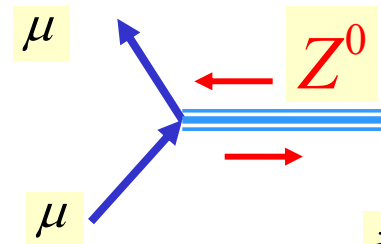
$$q = 2/3$$

$$q = -1/3$$

W przypadku wymiany neutralnego bozonu nie ma wymiany ładunku więc mamy do czynienia z emisją Z^0 , przez każdą ze słabo oddziałujących cząstek np. poniżej neutrino lub muon lub itd. (dalsze kombinacje).

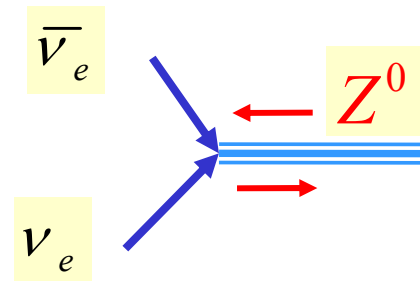

lub

inne podobnie

Mamy także odpowiednik **anihilacji (lub kreacji)** (znowu zwróć uwagę na strzałki linii zewnętrznych - niebieskich oraz na obecność antyneutrino)

itp.

Słabe oddziaływania można poznać po tym, że biorą w nim udział neutrino, i antyneutrino, które tylko oddziałują słabo.

Leptonom i ich neutrinom biorącym udział w słabych oddziaływaniach przypisuje się tzw. leptonowe liczby, które **muszą być zachowane**.

	e	ν_e	μ	ν_μ	τ	ν_τ
L_e	1	1	0	0	0	0
L_μ	0	0	1	1	0	0
L_τ	0	0	0	0	1	1

dla antycząstek znaki przeciwne

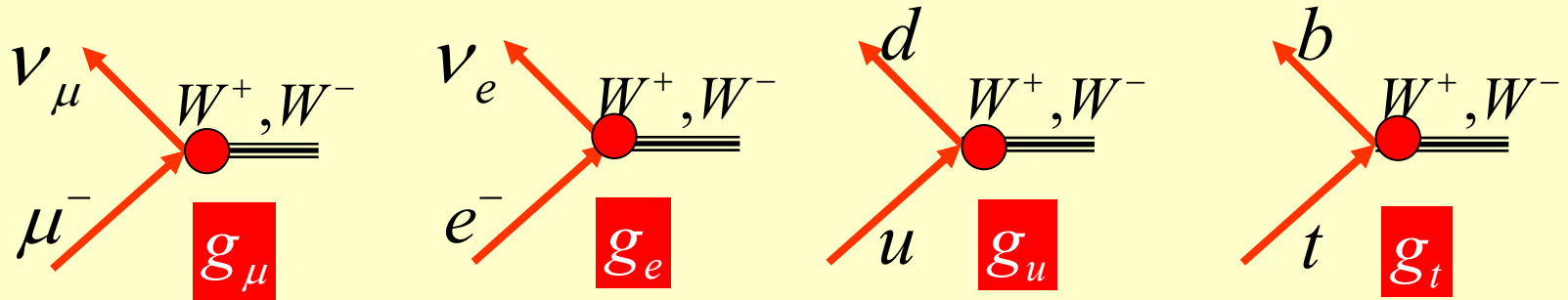
W związku z zachowaniem odpowiednich liczb leptonowych pewne reakcje mogą zachodzić zaś inne NIE :

możliwe $\bar{\nu}_e + e^- \rightarrow \bar{\nu}_e + e^-$ $L_e : 0=0$ $L_\mu : 0=0$

niemożliwe ~~$\bar{\nu}_e + e^- \rightarrow \mu + e^-$~~ $L_e : 0=1$ $L_\mu : 0=1$

łamane zachowanie liczb leptonowych

Uniwersalność słabych oddziaływań

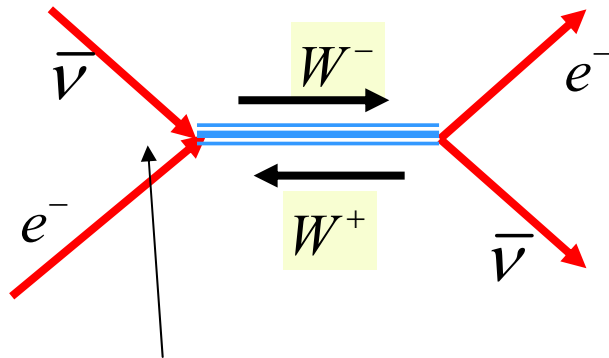

itd.

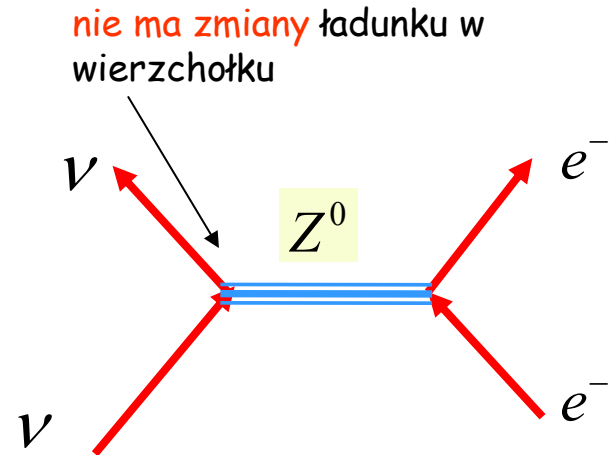
$$g_{\text{leptonowe}} (e, \mu, \tau) = g_{\text{kwarkowe}} = g_W \quad \text{Tylko jedna! stała sprzężenia}$$

Podobnie jak w EM rzeczywisty proces słaby musi się składać z wierzchołków podstawowych.

Wyobraźmy sobie najprostszы proces elastyczny (dwa wierzchołki podstawowe). Gdy w wierzchołku jest zmiana ładunku to procesy takie są przenoszone przez $W^\pm$ np. elastyczne zderzenie $\bar{\nu} + e \rightarrow \bar{\nu} + e$ a gdy nie ma zmiany ładunku to są przenoszone przez Z^0

jest zmiana ładunku w wierzchołku

Ale elastyczny proces rozpraszanie neutrino na elektronie jest przenoszony przez Z^0

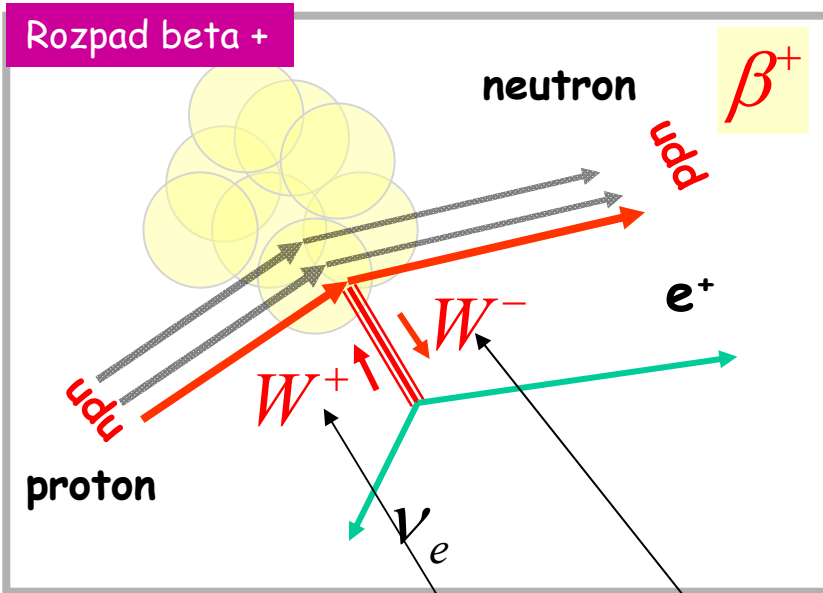
Jądrowe rozpady β

$$p \rightarrow n + \nu + e^+$$

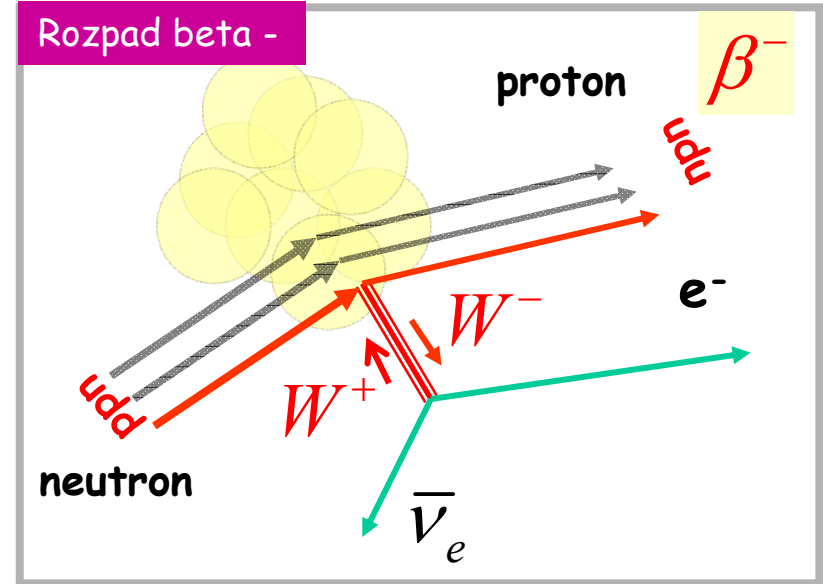
$$n \rightarrow p + \bar{\nu} + e^-$$

Zjawisko o którym będziemy dokładnie mówić później polega na emisji elektronów lub pozytonów z jądra atomowego. Nukleony nie biorą udziału w słabych oddziaływaniach - więc jak?

Rozpad idzie przez słabe oddziaływania i związany jest z wymianą wirtualnego bozonu $W^\pm$

$$p \rightarrow n + \nu + e^+$$

$$n \rightarrow p + \bar{\nu} + e^-$$

zmiana ładunku

$$(-1/3) + Q_W = (2/3) \quad Q_W = +1$$

$$(-1/3) = Q_W + (2/3) \quad Q_W = -1$$

Elektromagnetyczne oddziaływanie cząstek naładowanych z materią.

Oddziaływania ELEKTROMAGNETYCZNE - charakteryzują się małymi kątami rozproszenia oraz spadkiem przekroju czynnego z energią

Czastki przechodzące przez materię oddziałują elektromagnetycznie tracąc swoją energię w większości na jonizację (zwykle wybijanie elektronów z powłok zewnętrznych). Może również dochodzić do wzbudzania atomów, czyli do wybijania elektronów z wewnętrznych powłok na wyższe.

Rozważmy trajektorię cząstki naładowanej o ładunku z (z - wielokrotność ładunku elementarnego) przechodzącej koło innego obiektu np. atomu o ładunku z' . Odległość od atomu wynosi b - nazywamy to parametrem zderzenia (dla prostoty ruch po osi x). Zakładamy, że leci proton ale może być dowolny obiekt np. cząstka alfa lub elektron..

Różne cząstki naładowane oddziałują się trochę różnie:

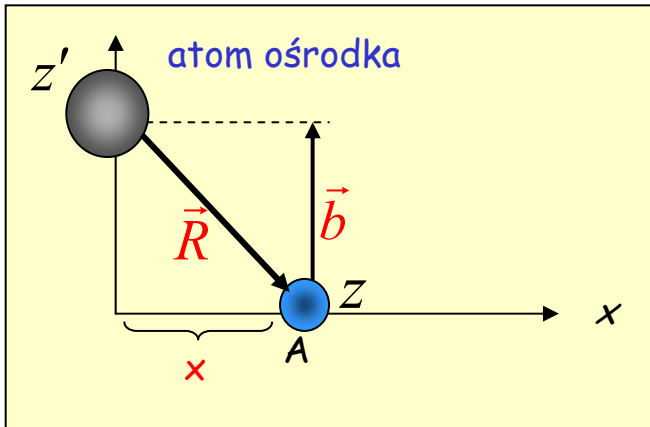
Ciężkie (np. cząstki alfa)

1. jonizacja atomów (wyrzucenie e z atomu)
2. rozpraszanie elastyczne
3. rozpraszanie nie-elastyczne
4. wzbudzanie atomów (wybijanie z powłok wewnętrznych na wyższe)

Lekkie (elektrony, pozytony)

1. jonizacja atomów (wyrzucenie e z atomu)
2. rozpraszanie elastyczne (pojedyncze i wielokrotne)
3. promieniowanie hamowania
4. wzbudzanie atomów (wybijanie z powłok wewnętrznych na wyższe)

★ Jonizacja

atom ośrodka ma ładunek Z' zaś jonizująca cząstka ładunek Z
pole od Z' w punkcie A wynosi

$$\vec{E} = kz'e \frac{\vec{R}}{R^3} \quad \leftarrow \quad \vec{R} = x\hat{i} + \vec{b}$$

$$\vec{E} = kz'e \left(\frac{x\hat{i}}{R^3} + \frac{\vec{b}}{R^3} \right)$$

$$E_x = kz'e \frac{x}{(x^2 + b^2)^{\frac{3}{2}}} \quad E_y = -kz'e \frac{b}{(x^2 + b^2)^{\frac{3}{2}}}$$

i - wektor jednostkowy x

Na skutek oddziaływania obserwujemy zmianę pędu

$$\frac{d\vec{p}}{dt} = \vec{F} = ez\vec{E} \quad \frac{dp_x}{dt} = ezE_x = kz'ze^2 \frac{x}{(x^2 + b^2)^{\frac{3}{2}}} \quad \frac{dp_y}{dt} = z'ze^2 \frac{b}{(x^2 + b^2)^{\frac{3}{2}}}$$

Stąd przy założeniu, że $x = vt$ V - prędkość cząstki jonizującej, w naszym przypadku protonu

$$\Delta p_x = kz'ze^2 \int_{-\infty}^{\infty} \frac{vt \cdot dt}{(v^2 t^2 + b^2)^{\frac{3}{2}}} = 0 \quad \Delta p_y = \Delta p_T = ze \int_{-\infty}^{\infty} E_y dt = -kz'ze^2 \int_{-\infty}^{\infty} \frac{b dt}{(v^2 t^2 + b^2)^{\frac{3}{2}}} = -kz'ze^2 \frac{2}{bv}$$

tak obliczyliśmy zmianę pędu lecącej cząstki. Z zasady zachowania wynika, że zmiana pędu jonizującej cząstki jest równa zmianie pędu atomu, co w tłumaczeniu na zmianę energii daje

$$\Delta E = -\frac{\Delta p_T^2}{2m_a} = -2 \left(ke^2 z'z \right) \frac{1}{b^2 \boxed{v}^2 m_a} \quad \text{zmiana pędu wzdłuż osi y wynosi właśnie } p_T$$

m_a - masa obiektu jonizowanego

Uwaga! widać, że strata ta nie zależy od masy jonizującej (tzw. szybkiej) cząstki i okazuje się być również słuszna relatywistycznie. Cząstka tarczy (atomu) może być jądrem albo elektronem powłoki, wtedy,

$$m_a \approx 2z'm_{prot} \quad \text{dla jądra - zakładamy, że mamy tyle samo neutronów co i protonów i ich masy równe.}$$

$$m_a = m_e \quad \text{dla elektronu}$$

Z ostatniego wzoru od razu wynika, że strata energii szybkiej cząstki jest do zaniedbania dla jądra w porównaniu z elektronem, bo

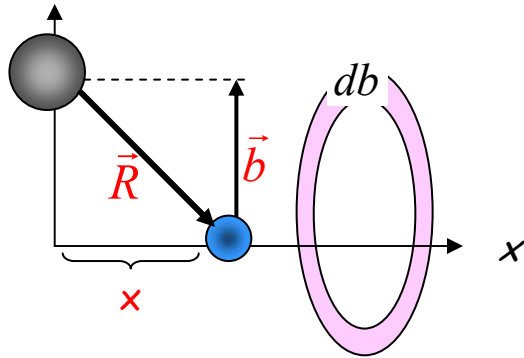
$$\frac{\Delta E_e}{\Delta E_J} \approx \frac{2m_p}{z'm_e} \approx 10^3$$

Jeśli cząstka leci przez gaz o gęstości ρ składający się z atomów o liczbie Z' i masie m_a to całkowity ładunek na jednostkę objętości jest

$$\frac{\rho}{m_a} Z'$$

Jeśli cząstka przelatuje odcinek dx to w pierścieniu o promieniu b "zahacza" o $\left(\frac{\rho}{m_a} Z'\right) \cdot 2\pi b \cdot db \cdot dx$

i wtedy np. w przypadku zderzeń z elektronami (wtedy $m_a = m_e$) strata energii wynosi

$$-\frac{d^2 E}{dx db} = 4\pi k e^2 (Z')^2 \frac{\rho Z}{v^2 m_e^2} \frac{1}{b}$$

bo (z poprzedniej strony dla e)

$$\Delta E = -\frac{p_r^2}{2m_a} = -2(ke^2 Z'z) \frac{1}{b^2 v^2 m_e}$$

aby obliczyć stratę $\frac{dE}{dx}$ musimy scałkować powyższe równanie w granicach $(b_{\min}, b_{\max})$

$$-\frac{dE}{dx} = \underbrace{4\pi k e^2 (Z')^2 \frac{\rho Z}{v^2 m_e^2}}_G \int_{b_{\min}}^{b_{\max}} \left(\frac{1}{b}\right) db = G \cdot \ln\left(\frac{b_{\max}}{b_{\min}}\right) \quad -\frac{dE}{dx} > 0 \equiv \left|\frac{dE}{dx}\right|$$

Ale formuła ta musi zostać poprawiona ze względu na: 1/ dla $b_{\min} \rightarrow 0$ energia jonizacji byłaby nieskończona 2/ dla $b_{\max}$ występowałaby jonizacja przy energiach $dE/dx = 0$ wzór ten wyprowadziliśmy aby pokazać ideę.....ale

Porządny rachunek kwantowy przeprowadzony przez Bethe'go dostarcza formułę, która daje poprawne wyniki (dalej nie zależy od masy cząstki jonizującej!!)

$$\beta = v_{\text{np. protonu}} / c$$

$$-\frac{dE}{dx} = D_{\text{elektronu}} \left(\frac{z}{\beta} \right)^2 \cdot \left[\ln \left(\frac{2m_e c^2 \gamma^2 \beta^2}{\langle I \rangle} \right) - \beta^2 \right] = z^2 f(\beta)$$

D stała związana z właściwościami materiału do którego wchodzi cząstka jonizująca np. proton

$\langle I \rangle$ jest to średnia energia jonizacji po wszystkich elektronach w atomie.

Na początku, jak od zera rośnie prędkość protonu to dE/dx maleje, osiąga minimum i następnie ze względu na rosnący silnie pod logarytmem czynnik γ zaczyna rosnąć (tzw. relatywistyczny wzrost).

Widać, że mamy zależność tylko od $\beta = v/c$

Ponieważ zmiana energii idzie tylko przez zmianę **energii kinetycznej T** to możemy napisać, że jeśli chodzi o zmienne cząstki jonizującej, M_{jon} masa jonizującej np. proton (powyżej był elektron)

$$-\frac{dE}{dx} = -\frac{dT}{dx} = z^2 f(v/c)$$

energia kinetyczna

$$T = \frac{M_{\text{jon}} c^2}{\sqrt{\left(1 - \frac{v^2}{c^2}\right)}} - M_{\text{jon}} c^2$$

Wtedy możemy wyrazić

$$f(v/c) = \varphi(T / M_{\text{jon}} c^2) \text{ bo}$$

$$T / M_{\text{jon}} c^2 = \frac{1}{\sqrt{1 - \beta^2}} - 1$$

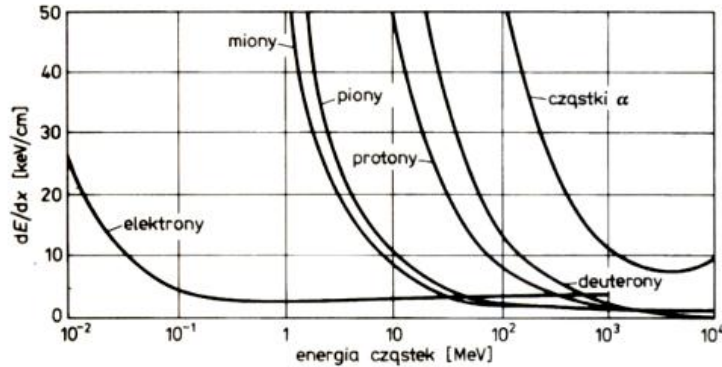
wtedy

$$-\frac{dT}{dx} = z^2 \varphi \left(\overbrace{T / M_{\text{jon}} c^2}^{\text{tylko funkcja } \beta} \right)$$

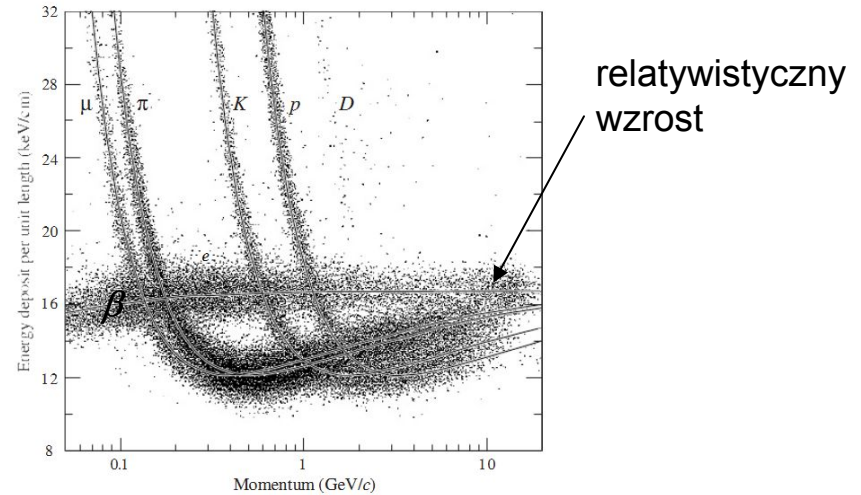
zauważmy zależność od ładunku cząstki jonizującej i skalowanie w zmiennej

$$T / M c^2$$

Przy niskich wartościach energii - jonizująca cząstka staje.

Rys. 2.4. Straty energii dla wybranych cząstek naładowanych na jednostkę drogi w powietrzu

Można się pokusić o wyprowadzenie formuły na zasięg.

$$D(T_0) = \int_x^{x_0} dx = \int_{T_0}^0 \frac{dT}{dT/dx} = \frac{1}{z^2} \int_0^{T_0} \frac{dT}{\phi(T/M_{jon}c^2)} \propto \frac{1}{z^2} \left(\frac{T_0}{M_{jon}c^2 + T_0} \right)$$

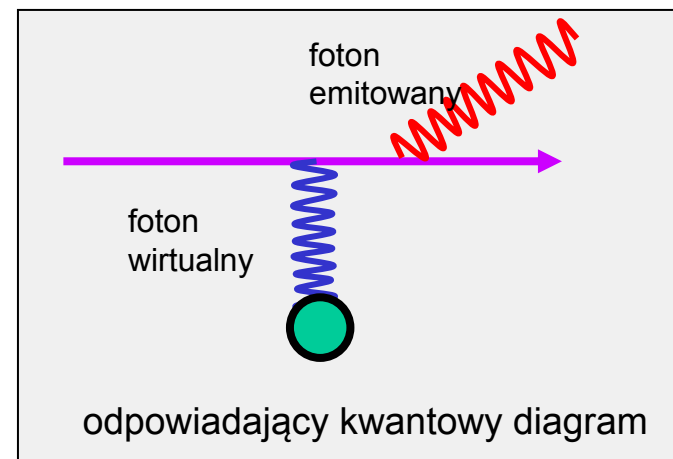
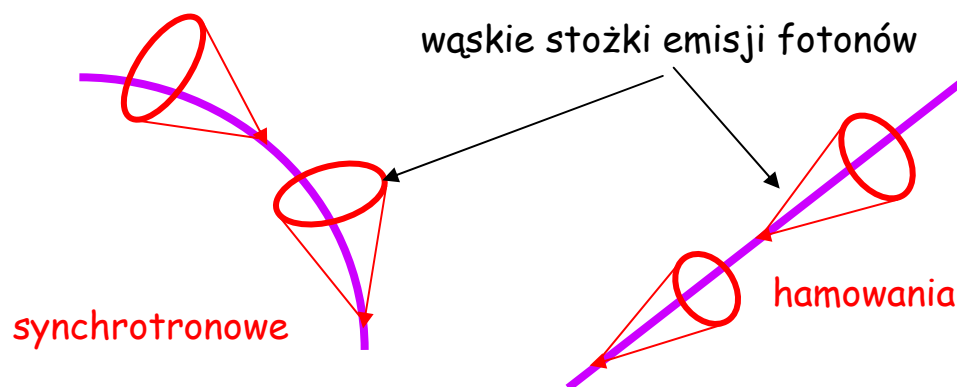
$$D(T_0) \propto \frac{1}{z^2} \left(\frac{T}{M_{jon}c^2 + T} \right)$$

WAŻNE !

Stąd widać, że dla danej energii T zasięg protonu jest dużo mniejszy niż zasięg elektronu (pozytonu). A im większy ładunek jonizującej Z tym "kwadratowo" mniejszy zasięg Z^{-2} . Uwaga! Zwróć uwagę, że w dalszym ciągu (jeśli nie porównywać dwóch cząstek przy jednakowych energiach) zarówno zmiana jonizacji jak i zasięg są tylko funkcją beta)

✳️ Promieniowanie synchrotronowe i promieniowanie hamowania

Naładowana cząstka doznając przyspieszenia emituje falę elektromagnetyczną. Jeśli przyspieszenie wynika z zakrzywienia toru to radiacja nazywa się **promieniowaniem synchrotronowym** - jeśli hamowanie występuje wzdłuż toru prostego to zjawisko nazywamy **promieniowaniem hamowania**.

Dla lekkich cząstek (elektrony, pozytony) w grę głównie wchodzi- tzw. **promieniowanie hamowania** (**bremsstrahlung**). Cząstki naładowane doznając przyspieszenia emitują fotony (falę EM). Zjawisko to jest wyraźne dla cięższych atomów gdzie pole Coulomba jest silne.

$$\frac{d\sigma}{dk} \propto \frac{1}{k} \cdot \frac{1}{M^2} Z^4$$

Ze względu na masę M^{-2} straty energii są duże dla lekkich cząstek (elektrony, muony). Ze względu na Z^4 ciężkie medium powoduje większe promieniowanie hamowania.

Zależność $1/k$ (k- czteropęd elektronu) mówi, że im większy pęd tym mniejsza strata

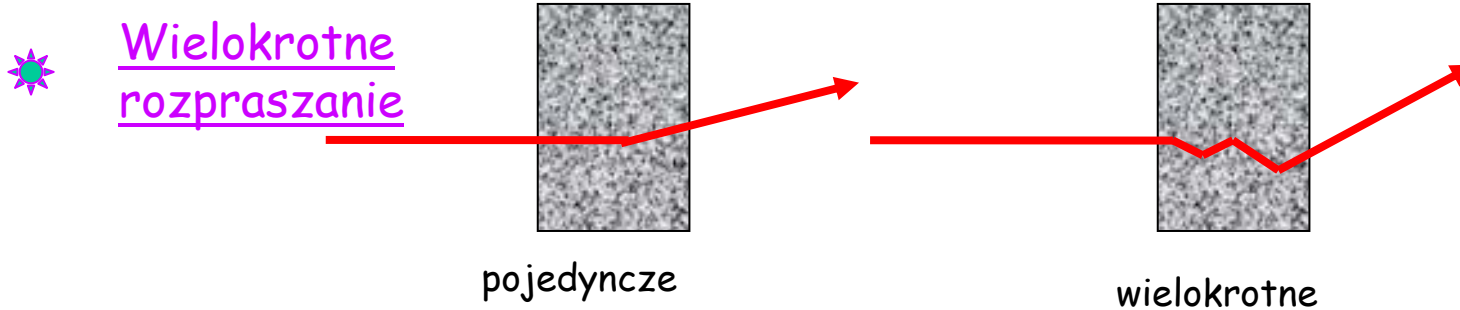
Dla elektronów i pozytonów mamy zależność

$$\frac{dE / dx(\text{promieniowanie})}{dE / dx(\text{jonizacji})} = \frac{T(Z' + 1.2)}{700}$$

T- wyrażamy w MeV
materiału

Z' - liczba ładunkowa

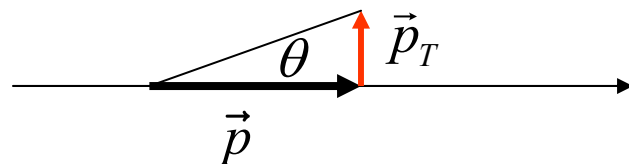
Widać, że efekt jest tym silniejszy im cięższy jest materiał i szybszy elektron (pozyton).

Jonizująca (szybka) cząstka ulega **wielokrotnemu rozproszeniu przy zderzeniach typu elastycznego** (bez zmiany stanu). Kąt rozproszenia jest proporcjonalny do

$$\bar{\theta} \approx \frac{|\bar{p}_T|}{p} = \frac{kz'ze^2}{p} \frac{2}{bv} = kz'ze^2 \frac{2}{pbv}$$

patrz wzór na drugiej transparencji dotyczącej cząstek naładowanych

Widać stąd, że efekt ten rośnie dla cięższych pierwiastków (z' -duże). Ze względu na długą drogę do momentu zatrzymania się kąt rozproszenia jest większy dla elektronów i pozytonów niż np. dla protonów.

Oddziaływanie fotonów

Natadowane cząstki tracą energię w małych porcjach podczas gdy fotony są albo całkowicie zaabsorbowane lub rozproszone. W związku z tym wiązka się szybko osłabia. W celu dalszej dyskusji zdefiniujemy tzw. **współczynnik pochłaniania** μ . W tym celu przypomnijmy wzór gdzie występujący przekrój czynny jest całkowitym przekrojem czynnym, co wyraźnie zaznaczmy (patrz wykład o przekroju czynnym).

zdefiniujemy

$$\Phi(x) = \Phi_0 \cdot e^{\left(-\frac{x}{\lambda}\right)}$$

$$\lambda = \frac{1}{n\sigma_{tot}}$$

$$\mu = \frac{1}{\lambda} = \sigma_{tot} \cdot n = \sigma_{tot} \cdot \frac{\rho}{m_a} \quad [\mu] = \text{metr}^{-1}$$

μ wyraża prawdop. zajścia procesu na jednostkę drogi

W granicach **1 keV - 10 MeV** mamy trzy zasadnicze przyczynki do całkowitego przekroju czynnego. Są to:

- ▲ **efekt fotoelektryczny wewnętrzny** (foton powoduje przejście elektronu z orbity na orbitę sam będąc pochłonięty) stąd większy przekrój czynny w okolicach energii wzbudzenia orbit K, L
- ▲ **efekt Comptona** (rozproszenie fotonu na elektronie)
- ▲ **produkcja par** (foton dysocjuje na parę elektron-pozyton w polu jądra)

Względny udział wszystkich trzech **zależy od energii** (zobacz rozkład na następnej stronie).

Ponieważ procesy ze sobą nie interferują (każdy przebiega niezależnie) to możemy napisać

$$\sigma_{tot} = \sigma_{abs} + Z_{jadra} \sigma_{compt} + \sigma_{pair}$$

Foto-absorpcja i produkcja pary zdarza się raz zaś rozproszenie Comptona może być wielokrotne stąd Z

Rozpraszanie Comptona

Jeśli:

$$h\nu < E_a$$

to foton rozprasza się elastycznie (bez zmiany energii) - tzw. rozpraszanie Rayleigha

$E_a =$ energia najniższego stanu absorpcyjnego w atomie

$$h\nu > E_a$$

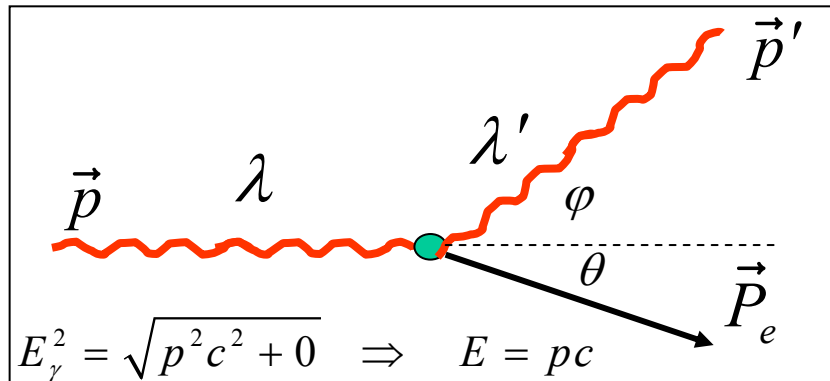
wówczas mamy rozpraszanie Comptona lub efekt fotoelektryczny wewnętrzny

Efekt fotoelektryczny jest oddziaływaniem fotonu z atomem - foton o energii E_γ jest absorbowany przez atom i wylatuje elektron z atomu z energią $E = E_\gamma - E_a$

(foton przekazuje część energii elektronowi powłoki). Jeśli dodatkowo energia ta

$$h\nu \gg E_a$$

to można traktować elektrony orbit za swobodne i dla wyprowadzenia własności używać klasycznego podejścia, wtedy:

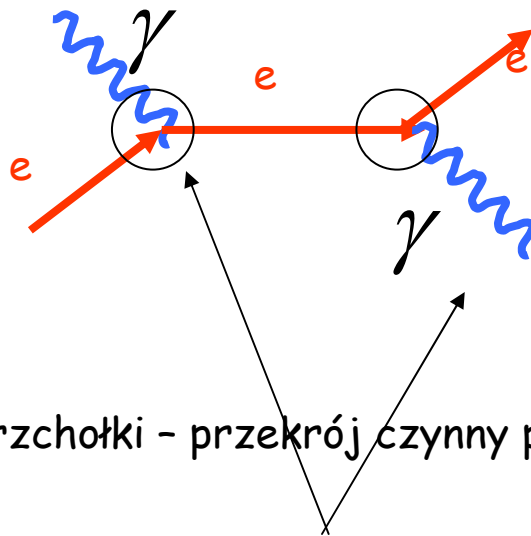
rozwiązujemy równania zasady zachowania pędu i energii

$$\nu' = \frac{\nu}{1 + \frac{h\nu}{mc^2}(1 - \cos \varphi)}$$

czynniki $\frac{h}{m c}$ nazywa się komptonowską długością fali

Można zadać pytanie o konkurencyjny efekt na jądrach ale ze względu na kwadrat masy w mianowniku przekrój czynny jest wtedy o kilka rzędów wielkości mniejszy.

Porządne uwzględnienie efektów kwantowych polega na policzeniu odpowiedniego grafu Feynmana dla procesu Comptona, wtedy dodaje się poprawkę do klasycznego przekroju czynnego

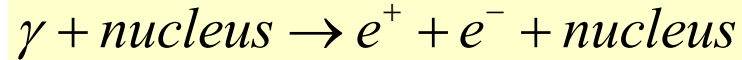

Mamy dwa wierzchołki - przekrój czynny proporcjonalny $(\alpha = 1/137)^2$

W tym przypadku to nie są fotony pośredniczące (wirtualne) ale RZECZYWISTE - linią wewnętrzną (wirtualną) jest linia elektronu.

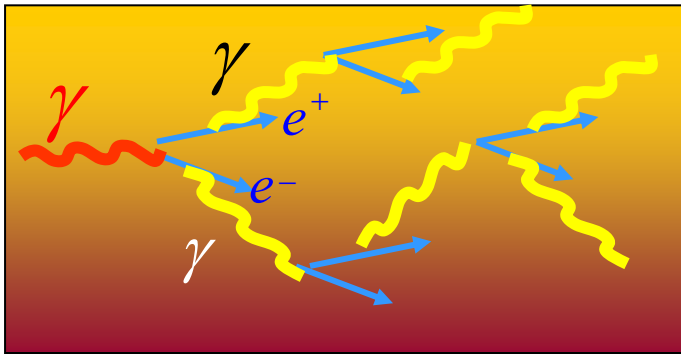
Produkcja par **elektron-pozyton**

Dla energii fotonu $h\nu > 2m_e c^2$ możliwy jest proces kreacji pary elektron-pozyton

który zdarza się w silnym **polu Coulomba ciężkich jąder**. Ten przekrój czynny rośnie z energią. (w próżni foton nie może się rozpadać na 2 fotony)

Problem lawin fotonowo-elektronowych i metoda wyznaczania energii fotonu - kalometry elektromagnetyczne. W związku z tym, że pole Coulomba ma zasadnicze znaczenie w produkcji par **przekrój czynny rośnie z liczbą Z**. $\sigma \propto Z$

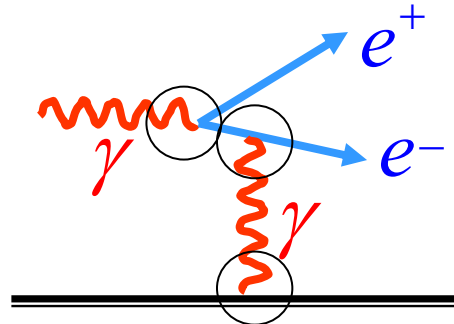

Następuje produkcja par aż do momentu aż energia fotonu z radiacji będzie mniejsza niż

$$< 2m_e c^2$$

lawina zatrzyma się! Pomiar energii fotonów daje energię fotonu wejściowego.

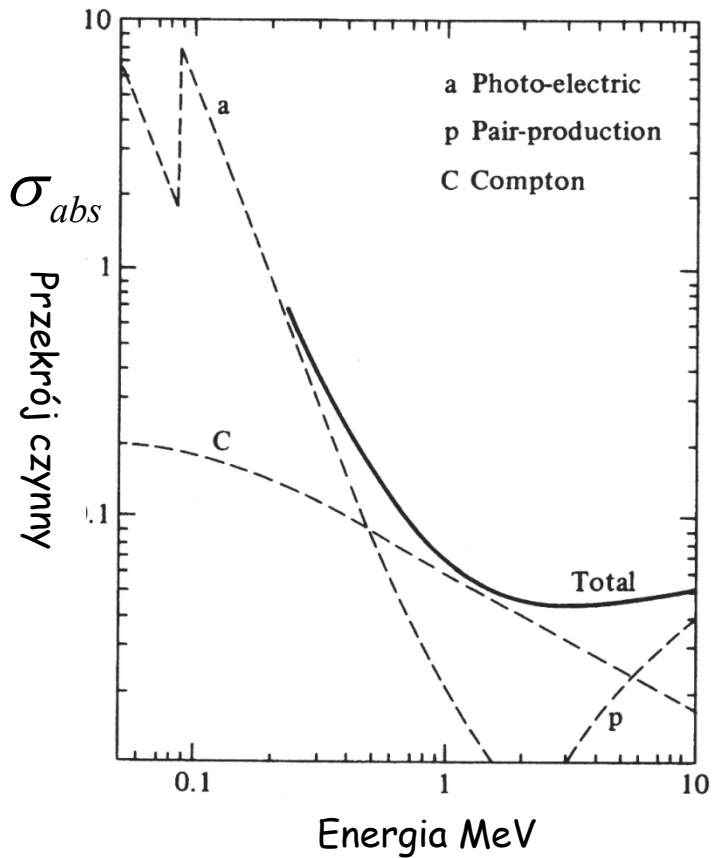
odpowiedni graf ma postać

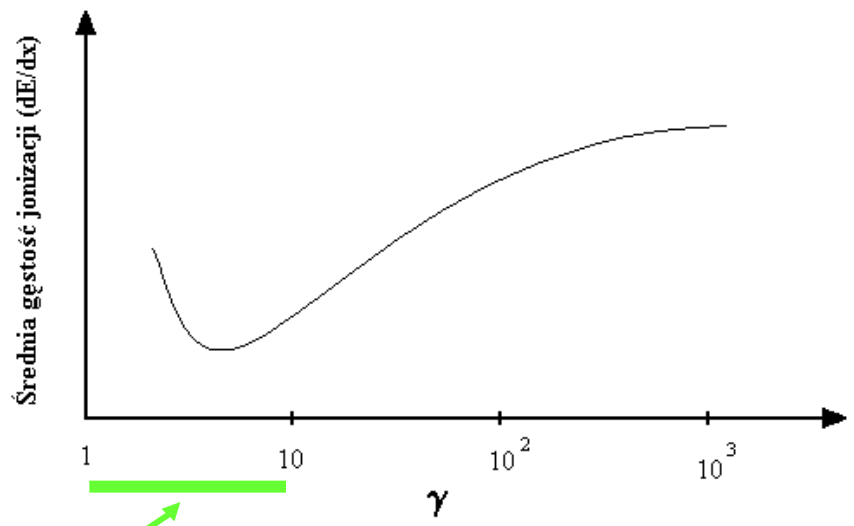
trzy wierzchołki – przekrój czynny proporcjonalny do

$$(\alpha = 1/137)^3$$

jądro-bierze na siebie część pędu.

Dla małych energii dominujący jest efekt fotoelektryczny. W przypadku gdy energia fotonu odpowiada energii elektronu na orbicie (orbity K,L..) wtedy foton jest absorbowany "chętniej" i mamy znacznie większy przekrój czynny - stąd "piki" (zjawisko to zostanie również omówione w wykładzie dotyczącym promieniowania radiacyjnego (tzw. promieniowanie α)).

zwróć uwagę na skale

Podsumowanie

Cząstki naładowane:

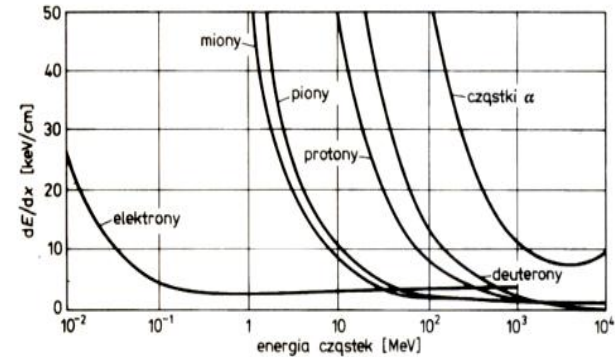
1. jonizacja atomów (wyrzucenie e z atomu)
2. rozpraszanie elastyczne
3. rozpraszanie nie-elastyczne
4. wzbudzenie atomów (wybijanie z powłok wewnętrznych na wyższe)
5. promieniowanie hamowania (lekkie)
6. wielokrotne rozpraszanie (lekkie)

strata energii na jednostkę drogi $-\frac{dE}{dx}$

"kwadratowo" w funkcji ładunku mniejszy zasięg $\frac{1}{Z^2}$

Rys. 2.4. Straty energii dla wybranych cząstek naładowanych na jednostkę drogi w powietrzu

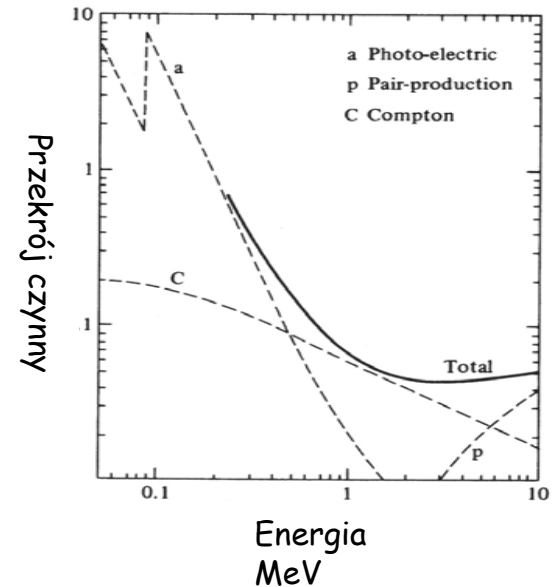
zależy tylko od β (zależność od energii tylko przez czynnik skalujący T/Mc^2)

Fotony:

efekt fotoelektryczny wewnętrzny (foton powoduje przejście elektronu z orbity na orbitę sam będąc pochłonięty) stąd większy przekrój czynny w okolicach energii wzbudzenia orbit K, L

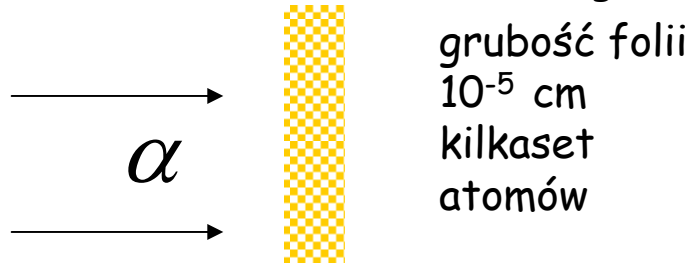
efekt Comptona (rozproszenie fotonu na elektronie)

produkcja par (foton dysocjuje na parę elektron-pozyton w polu jądra)

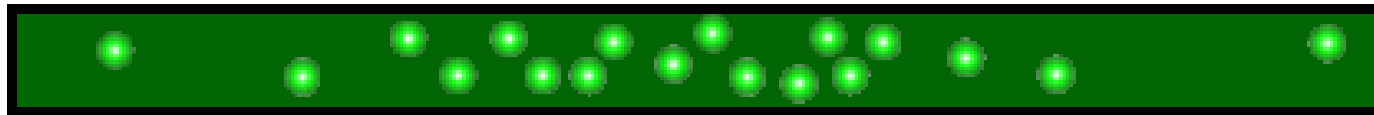
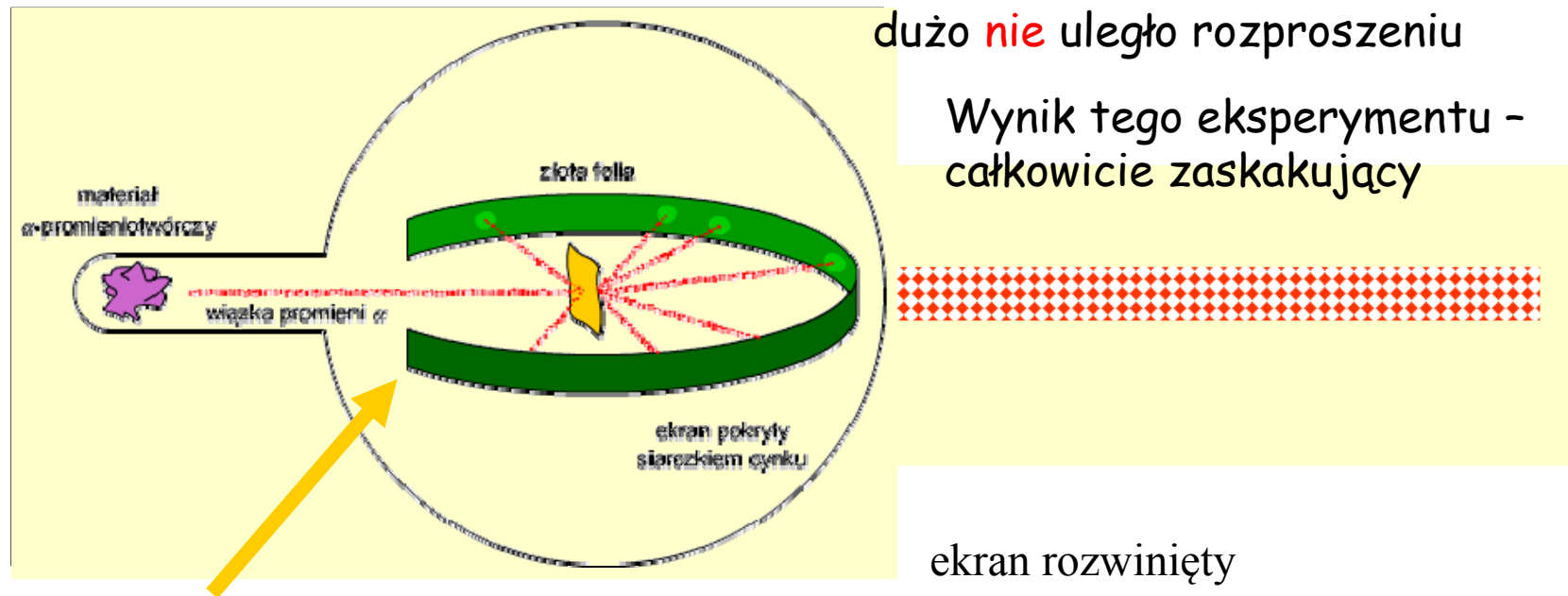

Trochę historii –

Zasadniczym, mającym wielkie znaczenie dla tzw. "atomistyki" było doświadczenie Rutheforda (i jak zobaczymy metoda ta jest jedną z podstawowych metod do dziś). W 1910 roku Rutherford wraz z Geigerem bombardował folię złota cząstkami alfa.

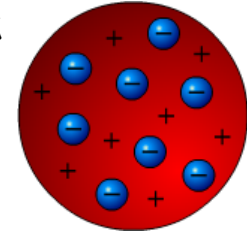
Zaobserwowano cząstki α rozproszone do tyłu. Cząstka ta jest ciężka - więc Geiger stwierdził, że "odskok" jej do tyłu jest tak prawdopodobny jak odbicie pocisku od bibułki.

Przyjrzyjmy się bliżej temu zjawisku. Zderzenie z jądrem powoduje (zresztą jak każde) wymianę pędu z obiektem zderzonym. Przez zmianę pędu (przekazany pęd) rozumiemy

Thomson sądził, że atom wygląda

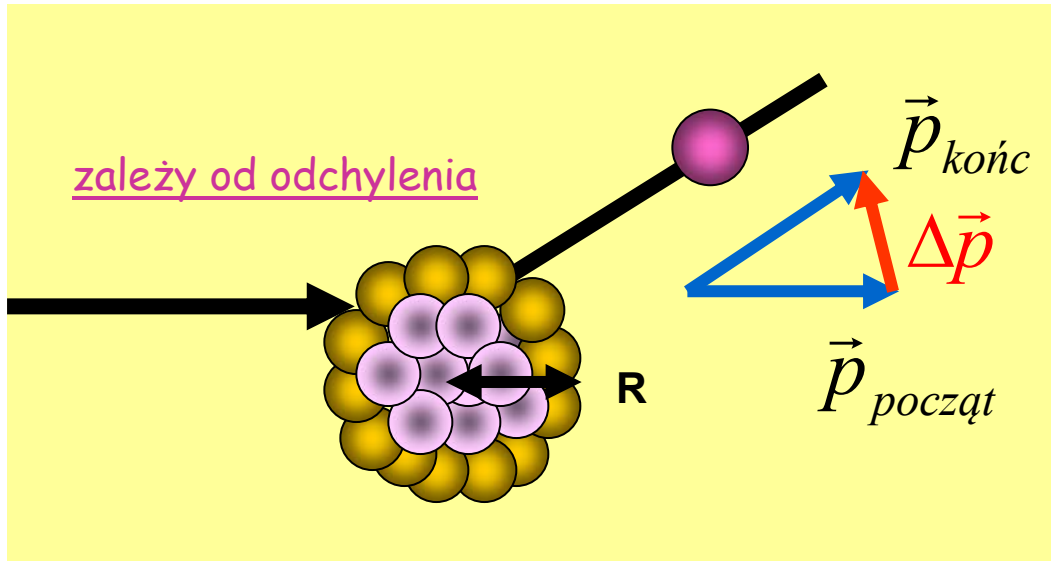

Zrobimy proste oszacowanie tego przekazu pędu:

$$\Delta p_{\max} = F_{\max} \cdot \Delta t$$

$$F_{\max} = \frac{2Ze^2}{R^2} \quad (2\text{-bo alfa})$$

$$\Delta t = \frac{\text{rozmiar jądra}}{\text{prędkość } \alpha} = \frac{R}{v}$$

$$\Delta p = p_{\max} - (-p_{\max}) = 2p_{\max}$$

$$\Delta p = \frac{4Ze^2}{R^2} \cdot \frac{R}{v} = \frac{4Ze^2}{Rv}$$

gdy następuje "odskok" (rozproszenie) do tyłu wtedy $\Delta \vec{p} = \vec{p} - (-\vec{p}) = 2\vec{p}$ $\Delta p = 2p$

p i v - znamy z warunków eksperymentu, stąd można było wyznaczyć R

$$R \approx 10^{-14} \text{ m}$$

jądro atomowe małe !!

Oznaczenie jądra (nuklidu)

Liczba masowa **A** - liczba nukleonów (protonów i neutronów)

Liczba porządkowa **Z** - ilość protonów (ładunek jądra = Ze)

(liczba neutronów **N** = **A** - **Z**)

izotopy - Z ustalone (zmienna liczba neutronów)

izobary - A ustalone (Z i N zmienne)

izotony - N ustalone (A i Z zmienne)

Jądra zwierciadlane: liczba protonów 1-go = liczbie neutronów 2-go

liczba protonów 2-go = liczbie neutronów 1-go, $Z_2 = (A_1 - Z_1)$

deficyt (defekt) masy - energia wiązania

$$\Delta M_J = Zm_p + Nm_n - M_J$$

Masę cząsteczki (atomu) wygodnie jest wyrazić w jednostkach masy atomowej:

jednostka **amu** (atomic mass unit) 1/12 masy neutralnego atomu węgla $m_{C^{12}}$

$$m_0 = \frac{m_{C^{12}}}{12}$$

po polsku - Jednostka masy atomowej j.m.a.

$$\mu = \frac{m}{m_0}$$

W tych jednostkach masa atomu wodoru wynosi prawie 1

Nukleony są fermionami. Masa neutronu jest większa

$$m_n = 939.566 \text{ MeV} / c^2$$

$$m_p = 938.272 \text{ MeV} / c^2$$

$$m_n - m_p = 1.29 \text{ MeV} / c^2 \quad (\approx 2 m_e)$$

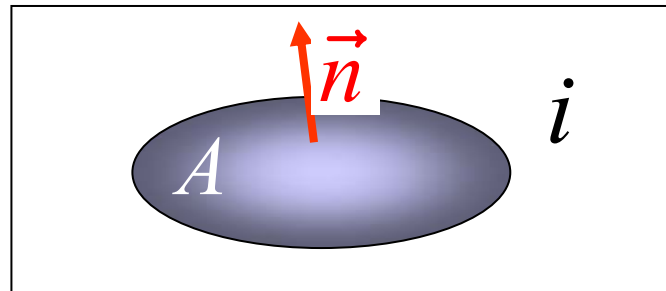
Ładunek elektryczny nukleonu nie jest skoncentrowany w punkcie. Z rozproszenia elektronów i mionów (cząstki naładowane) obliczono, że $R_p \approx 0.8 \text{ fm}$. Neutron choć obojętny ma również rozkład ładunku (w sumie zero). Rozkład masy również nie jest punktowy ($R_p \approx 0.8 \text{ fm}$ $1 \text{ fm} = 10^{-15} \text{ m}$)

Jeśli przypomnimy sobie kwarkową strukturę protonu to "niepunktowość" jest zrozumiała

Obie cząstki posiadają dipolowy moment magnetyczny (kwantowy wewnętrzny stopień swobody)

Przypominamy sobie z elektromagnetyki, definicję momentu magnetycznego dla cząstki krążącej po zamkniętym obwodzie

$$\vec{\mu} = i\vec{A} = iA\vec{n}$$

spróbujemy znaleźć moment magnetyczny cząstki o ładunku e podpierając się mechaniką kwantową. Rozwiązanie atomu wodoru za pomocą równania Schrödingera prowadzi zresztą do takiego rezultatu.

załóżmy, że elektron o masie m_e i ładunku e porusza się po orbicie o promieniu r , okres T

$$|\vec{\mu}| = iA = \frac{e}{T} \pi r^2 v = r \frac{em_e}{2m_e} \frac{2\pi r}{T} = r \frac{em_e}{2m_e} \cdot v = \frac{e}{2m_e} \cdot m_e v r = \frac{e}{2m_e} \cdot L$$

modyfikujemy
licznik i mianownik

$$\vec{\mu}_e = \frac{e}{2m_e} \cdot \vec{L}$$

jest to postać
klasyczna

To możemy napisać w innej formie

$$\vec{\mu}_e = \frac{e\hbar}{2m_e} \left(\frac{\vec{L}}{\hbar} \right)$$

Wielkość ta nazywa się
Magnetonom Bohra

$$\mu_B = \frac{e\hbar}{2m_e}$$

$$\vec{\mu}_e = \mu_B \left(\frac{\vec{L}}{\hbar} \right)$$

Taki jest to dipolowy moment magnetyczny elektronu w atomie.

Moment magnetyczny nie kwantuje się (w odróżnieniu od spinu)

Jeśli założymy słuszność mechaniki kwantowej w odniesieniu do jądra i jego składników (nukleonów) to otrzymujemy podobne wyrażenia na momenty magnetyczne nukleonów. Można uważać wtedy jądro za "atom" nukleonowy. Nukleony mają swoje poziomy energetyczne **MODEL TAKI NAZYWA SIĘ WTEDY MODELEM POWŁOKOWYM JĄDRA**. (CAŁY CZAS CHODZI O ODPOWIEDNIK ORBITALNEGO MOMENTU PĘDU WYNIKAJACEGO Z RUCHU PROTONÓW W JADRZE)

analogia

$$\vec{\mu}_p = \frac{e}{2m_p} \cdot \vec{L}_p$$

Wzory te można trochę inaczej napisać,

$$\vec{\mu}_p = \frac{e\hbar}{2m_p} \cdot \frac{\vec{L}_p}{\hbar} = \mu_N \cdot \frac{\vec{L}_p}{\hbar}$$

$$\mu_N = \frac{e\hbar}{2m_p}$$

nazywa się jądrowym
magnetonem

$$\frac{\mu_N}{\mu_e} = \frac{e\hbar}{2m_p} / \frac{e\hbar}{2m_e} = \frac{1}{1836}$$

"Orbitalny" moment neutronu jest równy zeru!

Ale nukleony mają tzw. (kwantowy) wewnętrzny moment magnetyczny powiązany ze spinem cząstek. Uwaga - ponieważ w neutronie, który jest neutralny, ładunek ma pewien rozkład jego wewnętrzny moment magnetyczny już nie jest równy zeru. ! *s - spin*

$$\vec{\mu}_p = g_{(p)} \cdot \mu_N \cdot \frac{\vec{s}}{\hbar}$$

$$\vec{\mu}_p = g_{(n)} \cdot \mu_N \cdot \frac{\vec{s}}{\hbar}$$

$$g_{s(p)} = 5.59 \text{ dla protonu}$$

$$g_{s(n)} = -3.83 \text{ dla neutronu}$$

ujemny !

Momenty magnetyczne jąder są wypadkową sumą momentów nukleonów !!.

Całkowity magnetyczny moment jednego nukleonu składa się z momentu dipolowego oraz z momentu wewnętrznego, więc

$$\vec{\mu}_p = \vec{\mu}_L + \vec{\mu}_p = \frac{\mu_N}{\hbar} \cdot \left(\vec{L} + g_{s(p)} \vec{S} \right) \quad \text{dla protonu}$$

$$\vec{\mu}_n = \vec{\mu}_L + \vec{\mu}_N = \frac{\mu_N}{\hbar} \cdot g_{s(n)} \vec{S} \quad \text{dla neutronu}$$

brak "orbitalnego" momentu L

$$\mu_p = 2.793 \mu_N$$

$$\mu_n = -1.913 \mu_N$$

Gdyby protony były obiektami elementarnymi to z równania Diraca (problem elektronów relatywistycznych podlega równaniu Diraca) otrzymalibyśmy wzór na momenty wewnętrzne

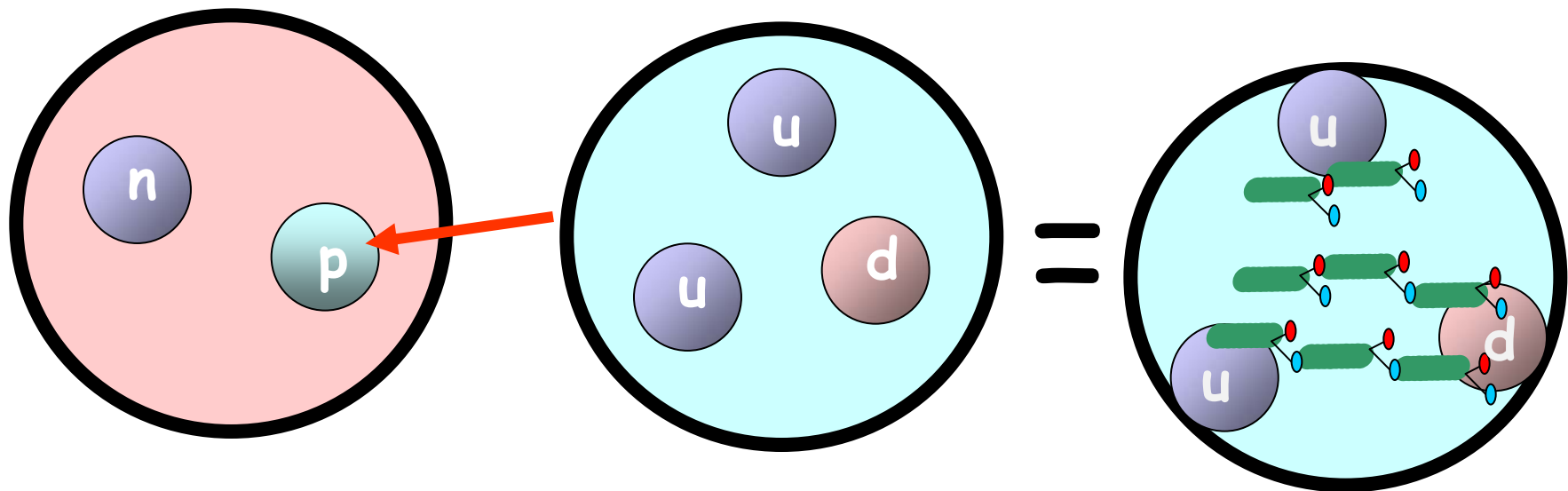
$$\mu_p = \mu_n = 1.0 \left(\frac{e\hbar}{2m_p} \right) = 1.0 \cdot \mu_N$$

a wartości z poprzedniej strony wskazują na to, że nie są to obiekty elementarne.

Nukleony są zbudowane z trzech kwarków

Nie istnieją stany związane (p-p) ani (n-n) - zgodnie z zasadą Pauliego (n-p) mogą istnieć w stanach, które są niedopuszczalne dla układów (p-p) i (n-n)

Jądro (deuteru) -
wewnątrz nukleony

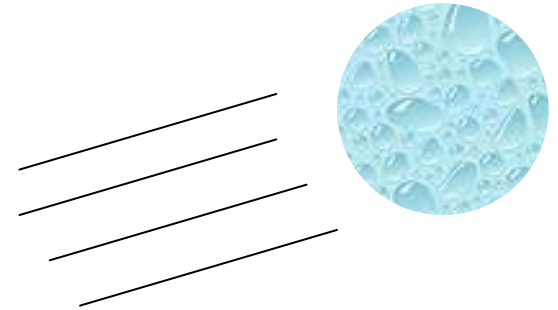
Proton -
wewnątrz kwarki

Ponieważ energie (zarówno kinetyczna jak i potencjalna) nukleonów w jądrze jest dużo mniejsza niż przeciętna energia kwarków w nukleonie, która wynosi około 300 MeV, to z dobrym przybliżeniem uważamy **jądro za zbiór oddziaływujących nukleonów!** Innymi słowy stan kwarkowy jest znacznie bardziej scementowany niż zbiór nukleonów!

Problem rozkładu ładunków - kształt jądra

Pierwsze eksperymenty z twardym rozpraszaniem elektronów na jądrach. Próbnikiem może być elektron, który sonduje strukturę EM jądra (ładunek).

$$\left(\frac{d\sigma}{d\Omega}\right)_{\text{ obiekt rozciągły}} = \left(\frac{d\sigma}{d\Omega}\right)_{\text{ obiekt punktowy}} \cdot \underbrace{F^2(q^2)}_{\text{ formfaktor}}$$

q - przekaz 4-pędu od elektronu do jądra. $F^2(q^2)$ jest tzw. czynnikiem postaci (formfaktor) - miara niepunktowości. Ścisły związek formfaktora z **ładunkową funkcją gęstości** poprzez transformatę Fouriera. Znając jedno możemy wyliczyć drugie.

$$\rho(r) = \int_{-\infty}^{+\infty} e^{-i\vec{r}\cdot\vec{q}} \cdot F(q^2)$$

Popularny rozkład Fermiego
– gęstość rozkładu ładunków,
z eksperymentu

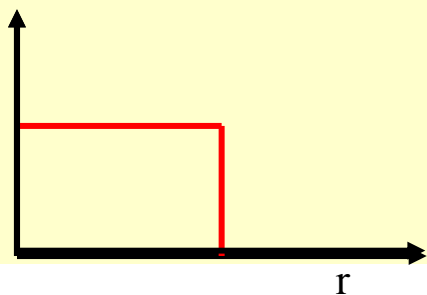
$$\rho_p(r) = \frac{\rho_0}{1 + e^{(r-R)/a}}$$

ρ_0 , a , R zależą od
rodzaju jądra

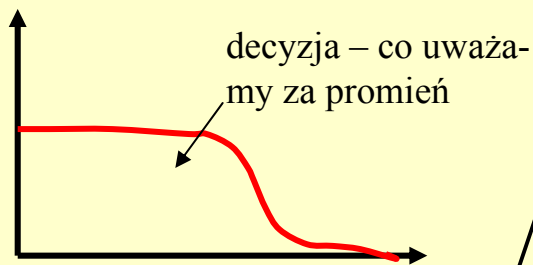
ρ_0 jest stałą wyznaczoną z warunku normalizacji:

$$\int \rho_p(r) \cdot d^3r = Z \quad \text{liczba porządkowa}$$

$\rho(r)$ nie tak

$\rho(r)$ ale tak

np. możemy policzyć i
zmierzyć momenty

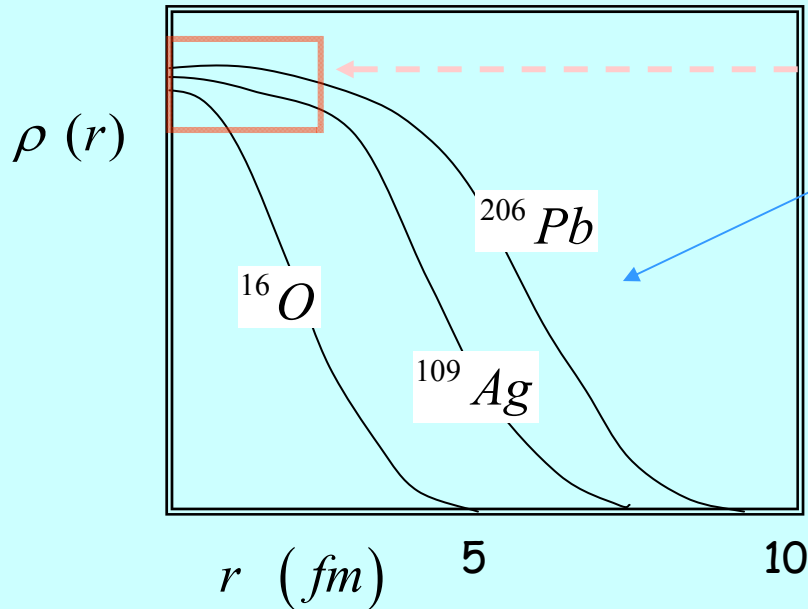
$$\langle r^2 \rangle = \int r^2 \rho_p(r) d\Omega$$

Prosty eksperyment dostarcza informacji na temat rozkładu ładunków - z tej informacji można otrzymać rozkład materii jądrowej. Ponieważ silne oddziaływania są NIEZMIENNICZE względem zamiany nukleonów oraz są KRÓTKOZASIĘGOWE można założyć, że **gęstość materii w jądrze jest stała** i że **stosunek gęstości neutronów do protonów jest stały** i wynosi

$$\frac{\rho_n(r)}{\rho_p(r)} = \frac{N}{Z} = \text{const} \quad \text{stąd}$$

$$\rho(r) = \rho_p(r) + \rho_n(r) = \rho_p(r) + \frac{N}{Z} \rho_p(r)$$

$$\rho(r) = \rho_p(r) \left(1 + \frac{N}{Z} \right) = \frac{A}{Z} \rho_p(r) = \frac{A}{Z} \frac{\rho_0}{1 + e^{(r-R)/a}}$$

dopasowanie do danych

rośnie z A zmierzając do stałej wartości 0.17 nukleonów $1/\text{fm}^{-3}$

stąd można dopasować

$$R = 1.12 \text{ fm} \cdot A^{1/3}$$

$$R = r_0 A^{1/3}$$

$$r_0 = 1.12 \cdot 10^{-15} \text{ m}$$

Jądro jest jak kropla cieczy o prawie stałej gęstości.

W oszacowaniach często przyjmujemy za masę nukleonu średnią, $m_{p,n}$

$$\rho_J = \frac{\text{masa } J}{V_J} = \frac{A \cdot m_{p,n}}{\frac{4}{3} \pi \left(R = r_0 A^{\frac{1}{3}} \right)^3} = \frac{m_{p,n}}{\frac{4}{3} \pi r_0^3}$$

gęstość jądrowa -
nuclear density

$$\rho_J \approx 2 \cdot 10^{17} \text{ kg/m}^3$$

Jądro jest układem kwantowym i podlega wzbudzeniom - ale energia wzbudzenia jest rzędu keV a to oznacza, że w warunkach temperatur ziemskich, w stanie naturalnym, jądra znajdują się w stanie PODSTAWOWYM, (minimum energy state or ground state) bo

$$E \sim kT \quad k \approx 8 \cdot 10^{-5} \frac{\text{eV}}{\text{K}} \quad \text{dla 1000 K energia wynosi 0.1 eV}$$

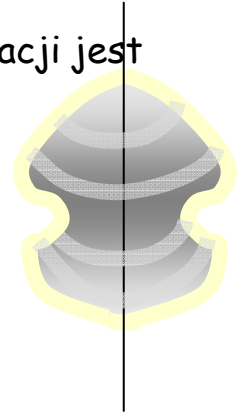
Jeśli chcemy rozdzielić jądro na poszczególne składniki, protony i neutrony, to musimy dysponować energią $B(Z, N)$ zdefiniowaną

$$M_{nucl}(Z, N)c^2 = Zm_p c^2 + Nm_n c^2 - B(Z, N)$$

$$\frac{B(Z, N)}{c^2} = Zm_p + Nm_n - M_{nucl}(Z, N)$$

Jądra najczęściej nie mają symetrii sferycznej lecz są zdeformowane. Miara deformacji jest wyrażenie zwane momentem kwadrupolowym jądra,

$$Q = \int \rho(x, y, z) \left[3z^2 - (x^2 + y^2 + z^2) \right] dx dy dz$$

Rozpiszmy to jako sumę całek i obliczmy całkę z pierwszego członu

$$Q = \int 3\rho(x, y, z)z^2 dx dy dz = 3 \int dz \cdot z^2 \iint dx dy \cdot \rho(x, y, z) =$$

$$3 \int dz \cdot z^2 \rho(z) = 3Z \langle z^2 \rangle$$

bo gęstość jest często znormalizowana nie do 1 ale do Z - ładunek całkowity Z (w jednostkach ładunku elementarnego)

Podobnie licząc dla każdego otrzymujemy

$$Q = Z \left[3\langle z^2 \rangle - (\langle x^2 \rangle + \langle y^2 \rangle + \langle z^2 \rangle) \right]$$

Jeśli symetria jest kulista wtedy

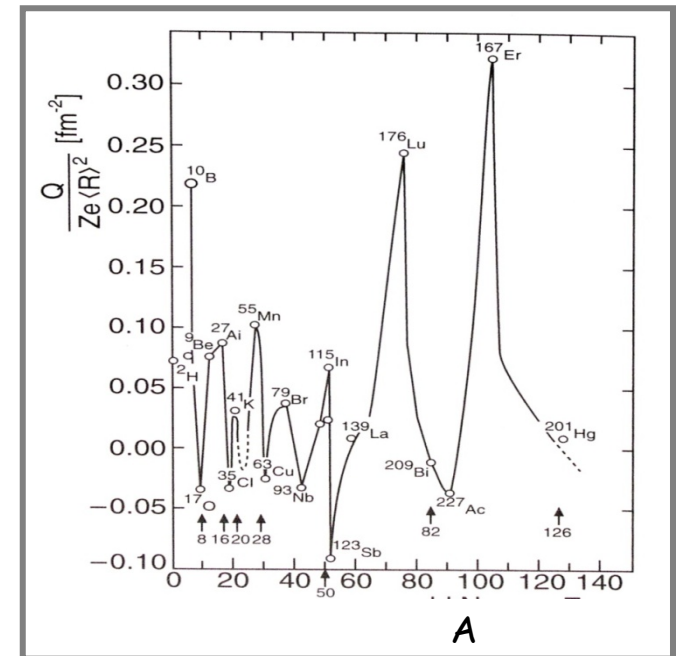
$$\langle x^2 \rangle = \langle y^2 \rangle = \langle z^2 \rangle$$

$$Q = 0$$

Natomiast jeśli mamy odstępstwo to $Q \neq 0$

w ogólności Q jest wielkością tensorową i wtedy dostarcza dokładniejszej informacji o strukturze geometrycznej.

Najprostszy pomiar kształtu poprzez rozproszenie cząstek naładowanych na jądrach

Ponieważ bezpośrednim pomiarom podlegają atomy niż same jądra, wtedy

$$\frac{B(Z, N)}{c^2} = Z(m_p + m_e) + Nm_n - M_{nucl}(Z, N) - b_{el}/c^2$$

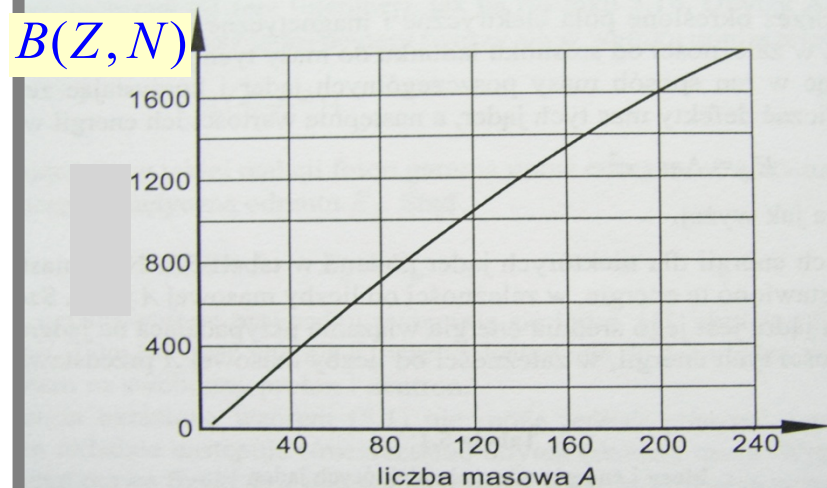
energia wiązania nukleonów
(nucleon binding energy)

energia wiązania elektronów
w atomie (electron binding energy)

przyczynki od elektronów są zwykle do zanedbania

$B(Z, N) > 0$ jądro stabilne
(stable nucleus)

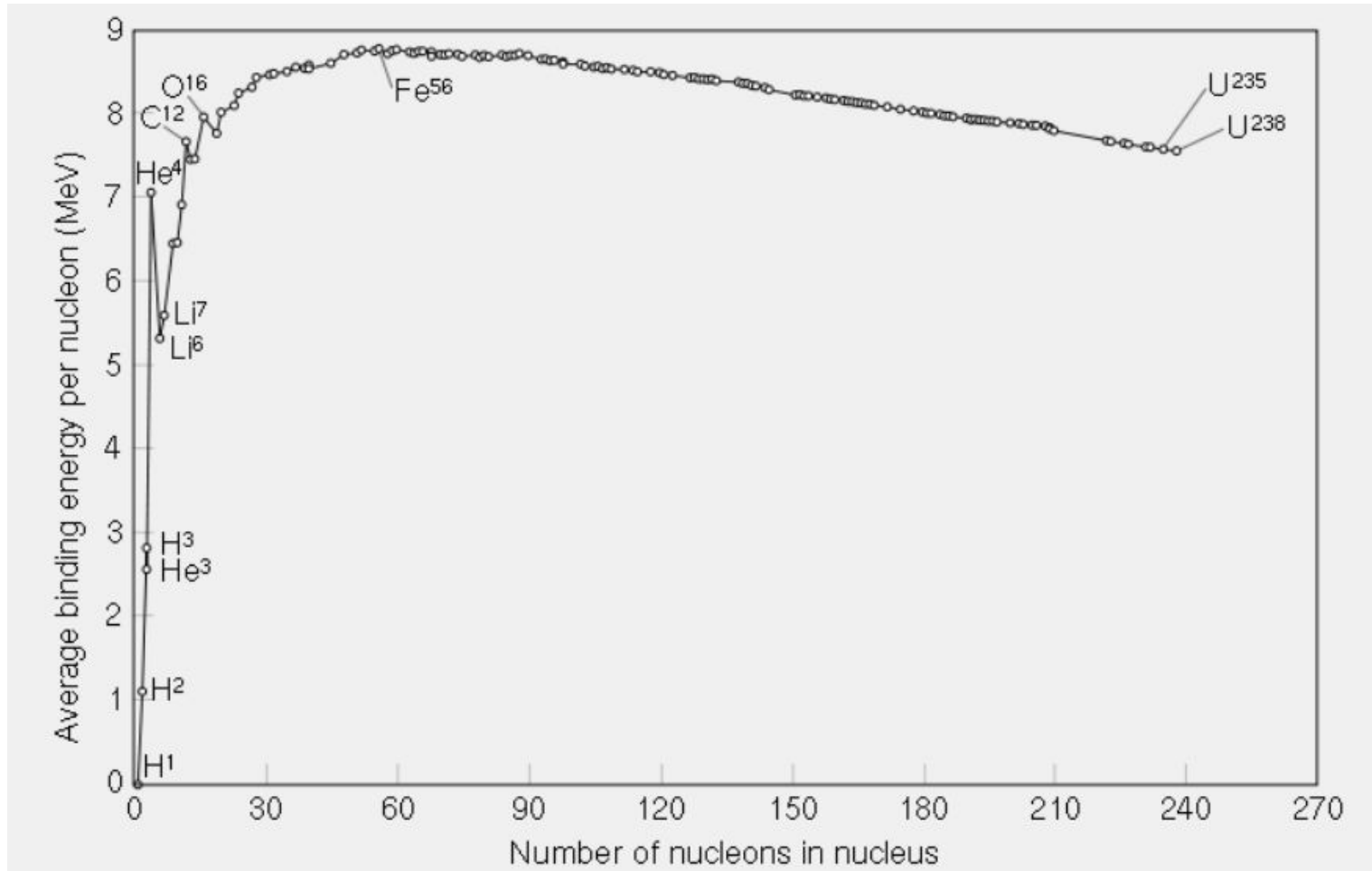
$B(Z, N) < 0$ jądro niestabilne -
samorz. rozpad
(unstable nucleus)

Rys. 5.2. Wartości energii wiązania E_w jąder w funkcji liczby masowej A

Ważnym parametrem jest energia wiązania przypadająca na jeden nukleon $B(Z, N) / A$

$$B(Z, N) / A$$

Empiryczny wzór na energię wiązania

Na powierzchni słabiej związane bo oddziałują tylko te z wnętrza - efekt jest proporcjonalny do powierzchni

$$b(A^{1/3})^2$$

Uwzględnić efekt parzystej ilości p oraz n - efekt kwantowy. Energia B największa gdy n i p parzyste

$$B(Z, A) = aA - b(A^{1/3})^2 - s \frac{(A - 2Z)^2}{A} - d \cdot Z(Z - 1) \cdot A^{-1/3} - \delta A^{-1/2}$$

W 1-szym przybliżeniu energia wiązania $B \sim A$. Tak się zachowują siły spójności (cohesion forces) w kropli cieczy.

B osłabia odpychanie Coulomba odwrotnie proporcjonalne do promienia (potencjał)

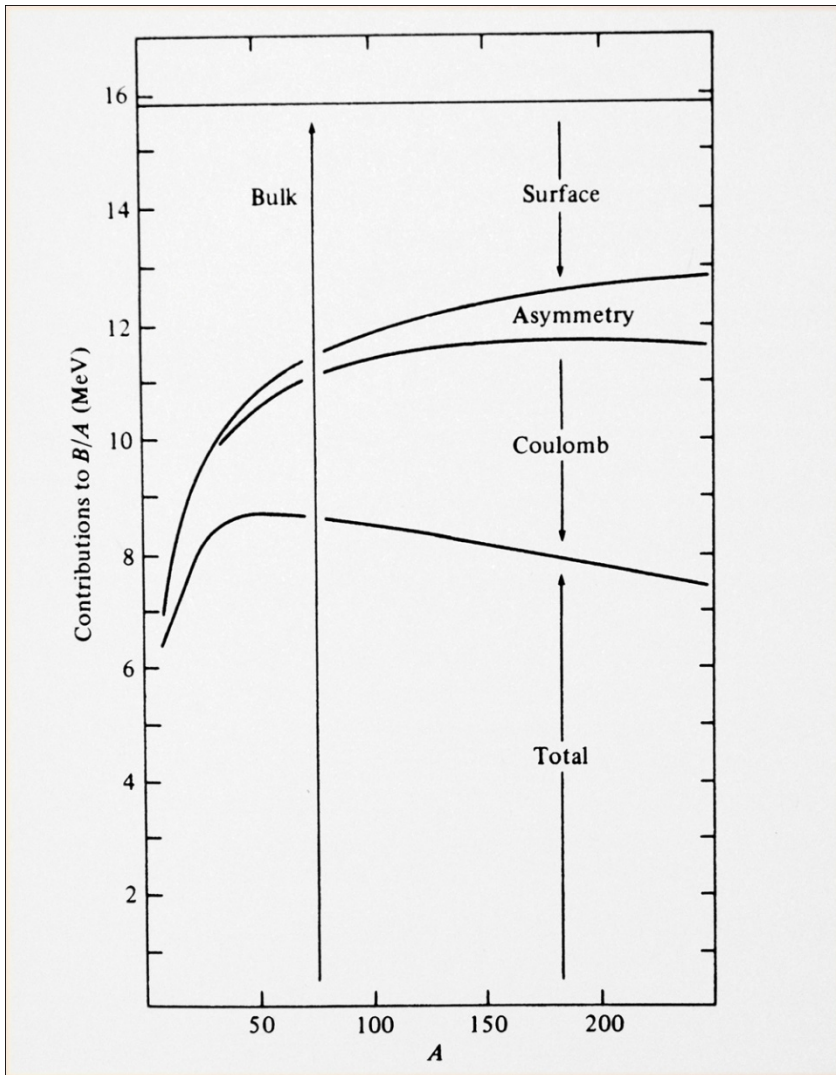
Dla niesymetrycznych B mniejsza. Dla jąder o jednakowej liczbie p i n poprawka wynosi zero. Gdy mamy nadmiar n energia wiązania B jest mniejsza.

$$a = 15.8 \text{ MeV} \quad b = 18.3 \text{ MeV} \\ d = 0.7 \text{ MeV} \quad s = 23.2 \text{ MeV}$$

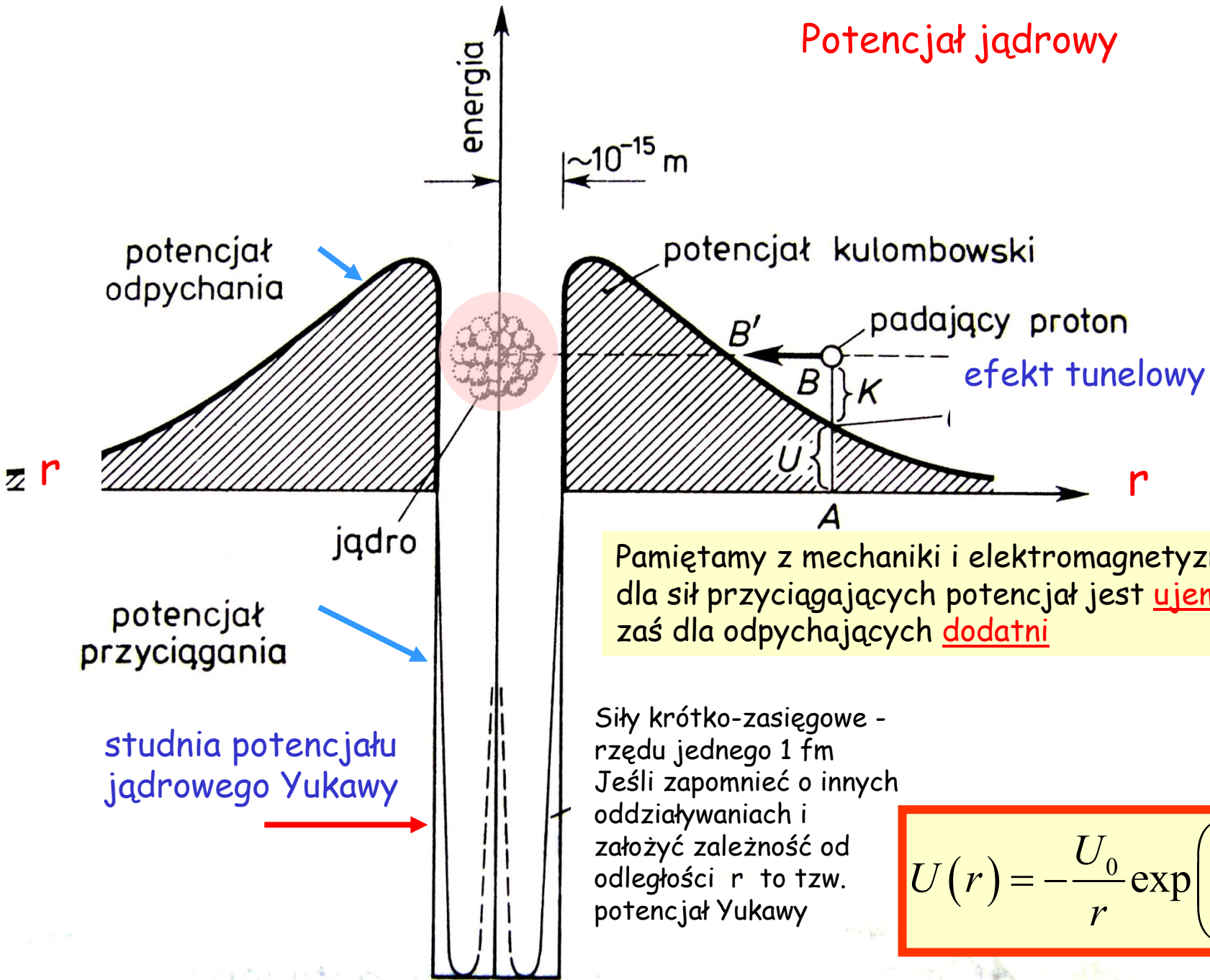
$$\delta \left\{ \begin{array}{ll} 11.2 \text{ MeV} & \text{dla } \textit{niep - niep} \\ 0 & \text{dla } \textit{niep - parz} \\ -11.2 & \text{dla } \textit{parz - parz} \end{array} \right\}$$

Przyczynki od różnych poprawek do energii wiązania/nukleon

Uwaga - rysujemy B/A

Potencjał jądrowy

Pamiętamy z mechaniki i elektromagnetyzmu, że dla sił przyciągających potencjał jest ujemny zaś dla odpychających dodatni

Siły krótko-zasięgowe -
rzędu jednego 1 fm
Jeśli zapomnieć o innych
oddziaływaniach i
założyć zależność od
odległości r to tzw.
potencjał Yukawy

$$U(r) = -\frac{U_0}{r} \exp\left(-\frac{r}{R_s}\right)$$

Masa nuklidu zależy od masy atomowej A i liczby porządkowej Z i od energii wiązania

$$M_{nucl}(Z, N)c^2 \equiv M_a(Z, N)c^2 = (Nm_n + Zm_p)c^2 - B(Z, N) =$$

$$(Nm_n + Zm_p)c^2 \left[-aA + b(A^{1/3})^2 + s \frac{(A - 2Z)^2}{A} + d \cdot Z^2 A^{-1/3} + \delta A^{-1/2} \right]$$

Jeśli założymy stałość A to mamy zależność od Z

$$M_a(Z, A - Z)c^2 =$$

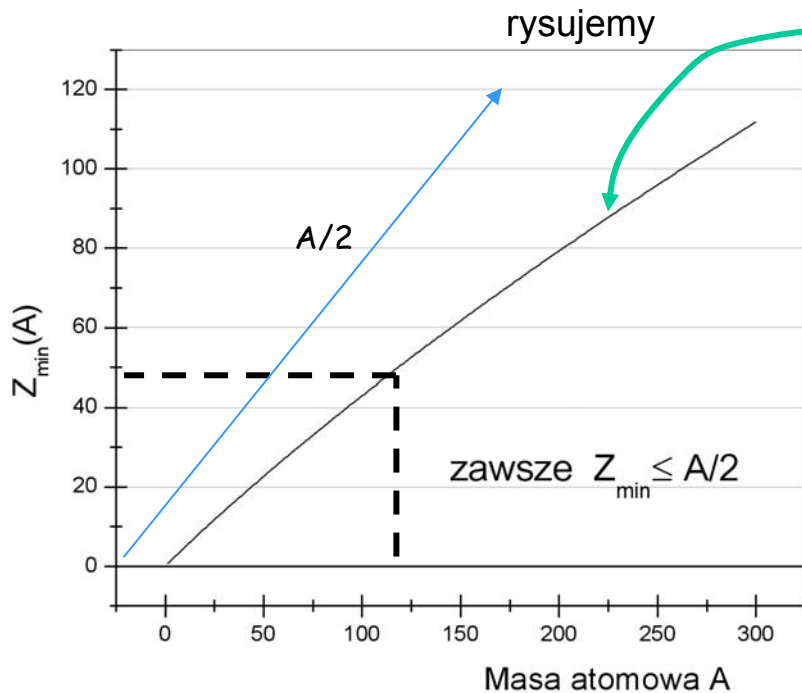
$$\left((A - Z)m_n + Zm_p \right) c^2 - aA + b(A^{1/3})^2 + s \frac{(A - 2Z)^2}{A} + d \cdot Z^2 A^{-1/3} + \delta A^{-1/2} =$$

$$\left(Am_n c^2 - aA + bA^{2/3} + sA + \delta \cdot A^{-1/2} \right) - \left(4s + (m_n - m_p)c^2 \right) Z +$$

$$\left(4sA^{-1} + dA^{-1/3} \right) Z^2 = \alpha - \beta Z + \gamma Z^2$$

$M_a(Z, A - Z)$ (jako funkcja Z) przyjmuje minimum (wtedy energia wiązania B przyjmuje maksimum) dla

$$Z_{\min} = \frac{\beta}{2\gamma} = \frac{\left(4s + (m_n - m_p)c^2 \right)}{2\left(4sA^{-1} + dA^{-1/3} \right)} = \frac{\left(4s + (m_n - m_p)c^2 \right) A}{2\left(4s + dA^{2/3} \right)}$$

$$Z_{\min} = \frac{(4s + (m_n - m_p)c^2)A}{2(4s + dA^{2/3})}$$

Widać, że zawsze jest spełniony warunek,

$$Z_{\min} \leq \frac{A}{2}$$

wtedy

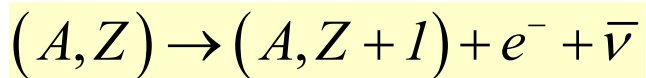
$$Z \leq \frac{A}{2} = \frac{N + Z}{2} \Rightarrow \frac{Z}{2} \leq \frac{N}{2} \Rightarrow Z \leq N$$

czyli max energii wiązania jest gdy mamy $N \geq Z$ co jest równoważne stwierdzeniu, że ilość neutronów musi być taka sama jak protonów lub większa.

Stan posiadający $Z_{\min}$ jest stanem najbardziej stabilnym o maksymalnej możliwej energii wiązania - więc stany o wartości Z różnej od $Z_{\min}$ będą dążyć do $Z_{\min}$. Jeśli $Z > Z_{\min}$ wtedy przy dążeniu do max energii wiązania Z musi zmaleć czyli mamy do czynienia z rozpadem protonu na neutron (beta plus) zaś gdy $Z < Z_{\min}$ to Z musi wzrosnąć i mamy wtedy rozpad neutronu na proton (beta minus)

Przy rozpadzie β zmienia się Z (A const) pod warunkiem, że proces jest energetycznie dozwolony. Czyli jeśli jądro posiada $Z < Z_{\min}$ to proces dąży do $Z_{\min}$

β^-

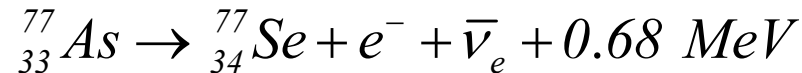
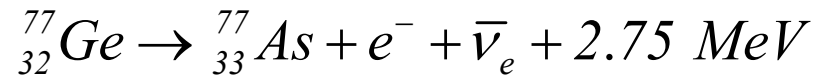

Masę neutrina zaniedbujemy

odbywa się to kosztem masy

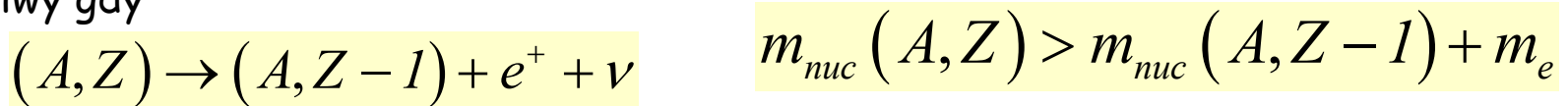
$$m_{nuc}(A, Z) > m_{nuc}(A, Z + 1) + m_e$$

Energia wyzwolona przy rozpadzie β^- jest zawsze za mała aby wyprodukować inne cząstki niż elektron i neutrino. Np. ${}_{32}^{77}\text{Ge}$ Rozpada się przez szereg rozpadów beta.

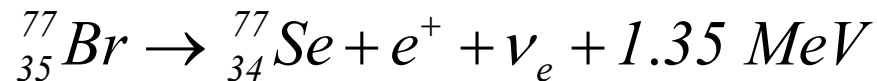
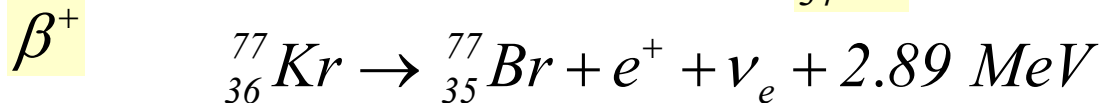

${}_{34}^{77}\text{Se}$ jest tylko jednym stabilnym jądrem mającym $A=77$

Jądra z $Z > Z_{\min}$ rozpadają się przez emisję pozytonu β^+ . Proces ten jest wtedy możliwy gdy

Np. do poprzednio wspomnianego trwałego jądra ${}_{34}^{77}\text{Se}$ można dojść przez rozpad

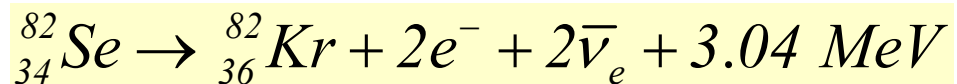
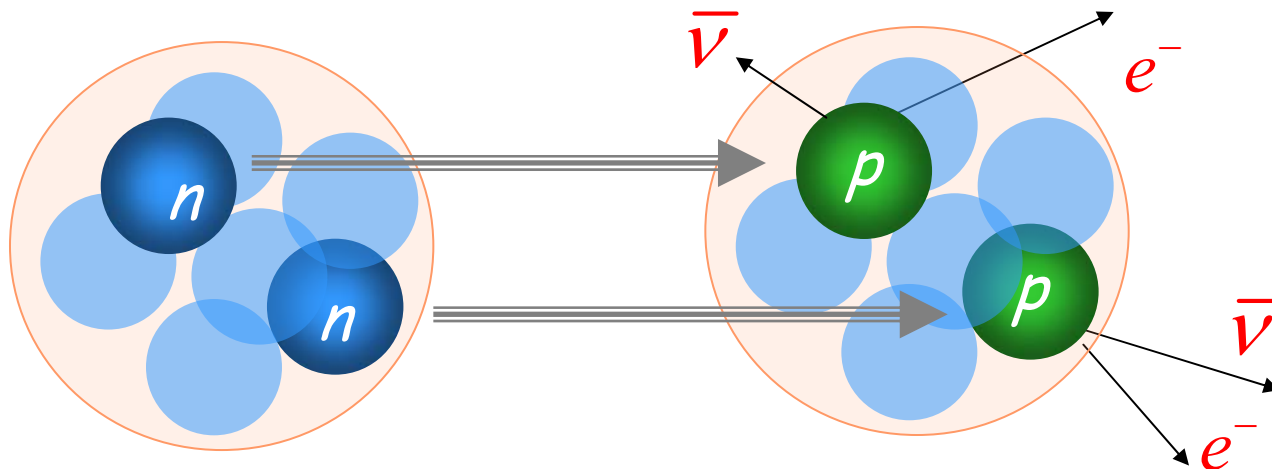

Te dwa przykłady z selenem ${}_{34}^{77}\text{Se}$ pokazują, że jądra z $Z < Z_{\min}$ rozpadają się przez rozpad β^- zaś jądra z $Z > Z_{\min}$ podlegają rozpadowi β^+

Jądra nieparzyste A rozpadają się do wartości Z najbliższej $Z_{\min} = \frac{\beta}{2\gamma}$

Istnieją tzw. podwójne rozpady β

Polegają one na **jednoczesnej** podwójnej emisji elektronów jak i neutrin.
Pierwszy taki proces (rzadki) został zaobserwowany w 1987 r.

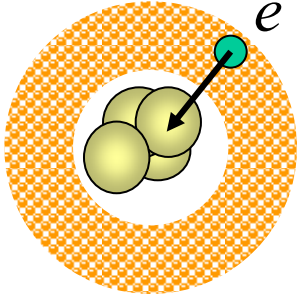
Czas życia wynosi około 1.6×10^{20} lat

Tzn. że jądro średnio żyje tyle zanim rozpadnie się przez taki proces.

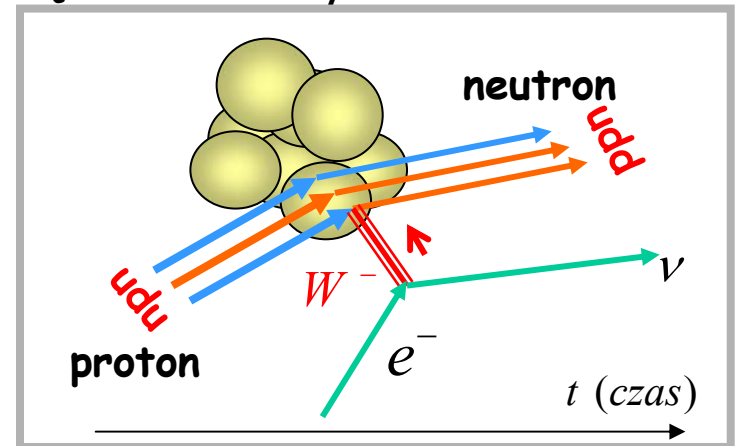
Dziwactwo "tego" procesu związane jest z jednoczesnością procesu oraz z bilansem energetycznym.

Proces ten konkuruje z innym procesem słabym dającym w stanie końcowym tylko neutrino - jest to tzw. **wychwyt K**. Jądro wychwytuje (najczęściej z powłoki K elektron i wtedy proton przechodzi w neutron z emisją neutrina (oddz. Słabe!) i pozytonu. Jądra krótkożyciowe

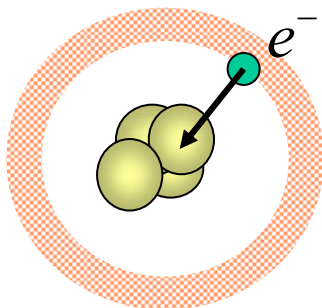
wychwyt K

$$e^{-} + {}^A_Z X \rightarrow {}^A_{Z-1} Y + \nu$$

$$\leftarrow p + e^{-} \rightarrow n + \nu_e$$

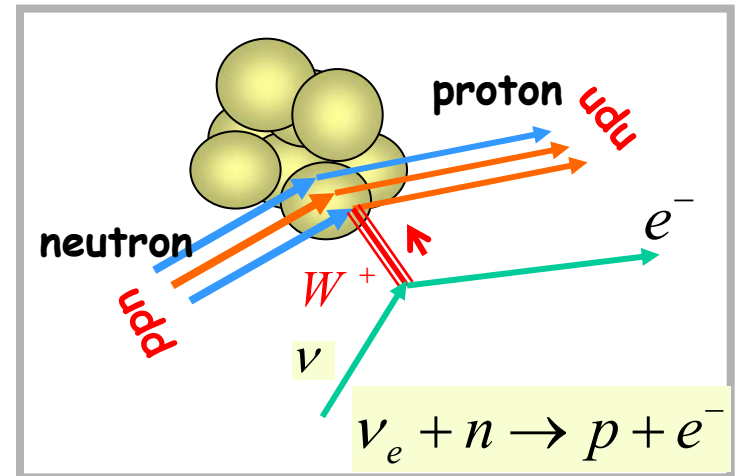
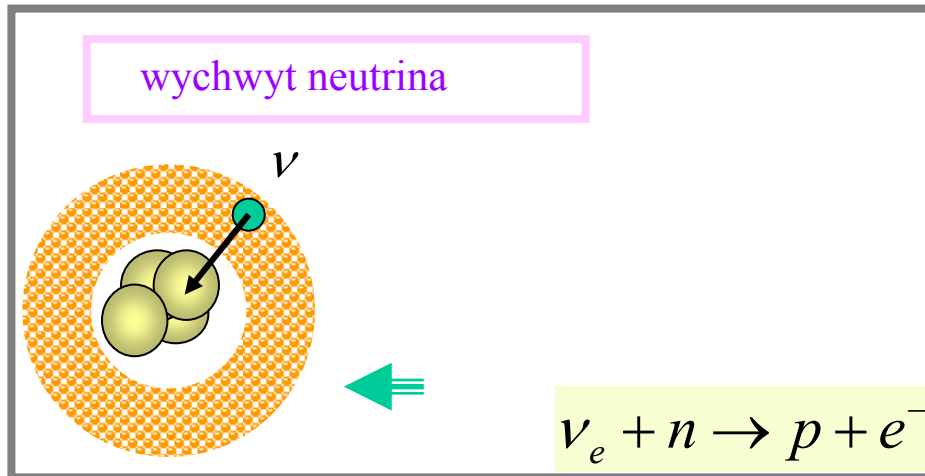
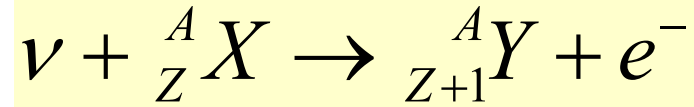
wychwyt K

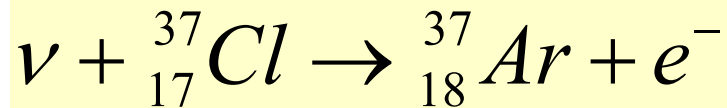
Miejsce po elektronie na orbicie K - zwykle wypełnione przez elektron z dalszych orbit: mamy wtedy do czynienia albo z promieniowaniem X albo nadmiar energii przy przeskoku z zewnętrznej orbity na orbitę K powoduje uwolnienie atomu z jednego elektronu (jonizację atomu). Taki wyrzucony elektron nazywa się elektronem Augera.

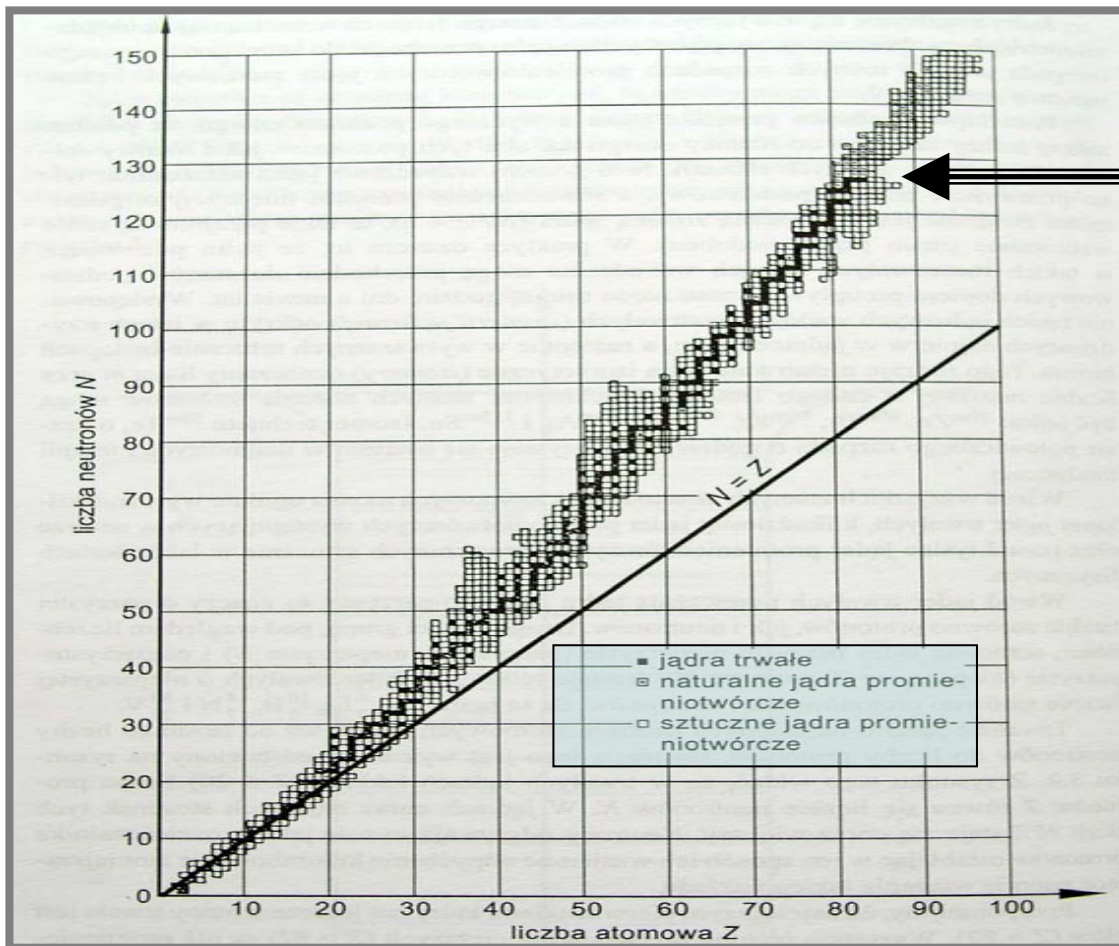
Istnieje też inny słaby proces zwany wychwytem neutrina

Przykład (właśnie ten z odkrycia neutrina - patrz poprzednie folie)

M. Pontecorvo - neutrina słoneczne

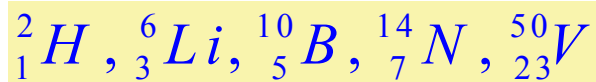
obszar stabilności
względem rozpadów

β

dopasowanie (tzw. fit) do
danych eksperymentalnych.

$$Z = \frac{A}{1.98 + 0.015A^{\frac{2}{3}}}$$

Jądra trwałe - w większości **parzysto-parzyste**, czasem **nieparzysto-parzyste**, **parzysto-nieparzyste**,

b. rzadko **nieparzysto-nieparzyste** tylko 5 -